

141306

કળિયુગની વાતો

૧૯૧૫ સંસ્કૃત

સાંકળિયું

ક્રમાંક	વાર્તા	પાનું
૧	પહેલી પદ્મીની	૧-૧૩
૨	સરોતો પલંગ	૧૪-૧
૩	ફરસદિયાં મરાઠ	૩૧-૪૨
૪	વિધવાના વિનય	૪૩-૫
૫	કાકત્રાપિ	૫૪-૬૪
૬	ગટરમા ગ ગાજા	૬૫-૮૦
૭	ધાનસંભાવણુ	૮૩-૯૩
૮	અનાથાપ્રમની કન્યા	૯૪-૧૧૬
૯	કળીજીગના વાનર !	૧૧૭-૧૨૭
૧૦	વેડફાતો સંસાર	૧૨૮-૧૩૭
૧૧	વધ કે હાનિ ?	૧૩૮-૧૪૦
૧૨	ભાણે અપત્ની કન્યા	૧૪૩-૧૫૦
૧૩	બાળવિનોદ	૧૮૦-૧૮૪

૫૭૦૬

કળિયુગની વાતો

૧૧
૧૯૪૬ ૬-૧-૧૯૪૬

138

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

લેખક : પ્રકાશક : મુદ્રક :

કેશવ હ. શેઠ

મુદ્રણસ્થાન :

ખડાવતા મુદ્રણ કલા મંદિર

રાવપુર, અમદાવાદ

ગ્રાંથ બિજન્ટ :

સેવા સમિતિ પુસ્તકાલય,

૧૨૩ : શુભાલવાડી, ગિરગાવ, મુંબઈ, ૪

પ્રત ૧૦૦૦ દિનિત, બાર આના સંવત ૧

કળિયુગની વાતો

શ્રીમાત મહાત્મા જીવન ૨૧૧૬
૧ મ ના ના રાજા મુદત

અર્પણપત્રિકા

જ્ઞાતિહિતચિંતક,

શ્રી. નાનુભાઈ ઘેલાભાઈ શાહ

ટાઈપ ફાઉન્ડરીવાળા,

શુભચયળ—સુરત

મુરબીશ્રી,

વિ. સુરતી વીસા ખડાયતા જ્ઞાતિમાં જન્મીને, જનનીની કૃપા અને કૃણ કલ્મજનારાં સખાવતી કામો આપના દિલાવર દિલવડે થએલાં છે—ખારા કરીને “સુરતી વીસા ખડાયતા વિદ્યોત્તેજક ફંડ”ની ચરોડીવલ કારણીદી આપના કેળવણીપ્રિય હૃદયને જ આભારી છે ; જીવનની ધન્યતા માટે એ એક જ સ્તુત્ય સેવાનું આદર્શ દૃષ્ટાંત પ્રસ્તુત છે ; છતાં સુરતના કેવળ સંકલ્પિત વર્તુલને જ નહિ વળગી રહેતાં સમસ્ત ખડાયતા કેળવણી મંડળ, વિદ્યાર્થીભવન, પરિપદ, ખડાયતામિત્ર અને મુંબઈની ખડાયતાસમાજ ઉપરાંત આપણા ઈષ્ટદેવના મંદિરની પુનરુદ્ધારક બંડોળ સમિતિ વગેરે જ્ઞાતિની મોટીનાની દરેક સંસ્થાને સહાનુભૂતિ અને સહાયવડે આપે પોપેલી છે. વળી સામ્યા જર્મ શ્રીમંતને ઊજતી ખાનદાની, શ્રીમંતાઈમાંથી તરી આવતી સમ્બાધને સૌખતી સાદાઈ અને સ્નેહવત્સલ હાગણી સાથેના અનુપમ વિદ્યાવિદ્યાર આદિ સદ્ગુણોનું જે નિર્મળ પ્રતિબિંબ આ નમ્ર હૃદયમાં પડેલું છે, તેના મધુર સ્મરણ તરીકે આ લઘુ પુસ્તક આપને સમર્પણ કરૂં છું.

કૃપાકાંક્ષી

કેશવ હ. સેઠ

શ્રીમાન નાનુભાઈ ઘેલાભાઈ શાહ

ટાઈપ ફાઉન્ડરીવાળા, સુરત

[તેમના ઉર્દૂવળ જીવનનાં સુંદર સ્મરણો]

દેશના ધડાતા ઇતિહાસમાં સુરતની કેમ્પેસનો પ્રસંગ ચીર-સ્મરણીય રહેશે—જે વખતે સમસ્ત રાષ્ટ્ર સંગઠનનું એકત્રિતબળ કાંઈક વિભક્ત થતું હતું, તે જ વખતે એક જ જ્ઞાતિના બે મુહુર-રમોનાં હૃદય ઇશ્વરી સંકેતાનુસાર એક થઈ રહ્યાં હતાં !

એ વાતને બે દાયકા નેટલાં ગૂઢાણાં વહી ગયાં; છતાં બાંધે ગઈ કાલે જ એ મૈત્રી પ્રસંગ બન્યો. હોય એમ આ લખતી વેળાએ લાગે છે. સ્વ. ત્રિકમભાઈ સાથે શ્રીમાન નાનુભાઈનો પહેલ-વહેલો પરિચય સુરતની કેમ્પેસે ફરી આપ્યો. ત્યાંનું મધુર મિલન મૈત્રી સંબંધમાં સ્થિર સ્વરૂપે પરિણમ્યું અને આ સ્મરણો લખનાર પણ એ જ અરસામાં શ્રીમાન નાનુભાઈનો સાચા મિત્ર થઈ શક્યો.

એક ફિલસૂફે કહ્યું છે કે વિચાર, બાવના અને આદર્શોનું એકીકરણ હોય ત્યાં મૈત્રી સંબંધ ચીરસ્થાયી રહે છે. સ્વ. ત્રિકમભાઈ નેટલી જ શ્રીમાન નાનુભાઈને હૈંડે જ્ઞાતિહિત માટે લગની લાગેલી એટલે ઉભય મિત્રોની મૈત્રી, જ્ઞાતિસેવાના વિવિધ કાર્યોની સાથે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી ગઈ અને તે ઠેક સુધી ટપી રહી.

શ્રીમાન નાનુભાઈનો જન્મ સુરતમાં સંવત ૧૯૪૨ ના અષાઢ વદ પને રોજ થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી ઘેલાભાઈ અને કાકા છીકાભાઈએ બન્ને કુટુંબ એકઠાં રહેતાં. ઘેલાભાઈ પોતાના એકના એક પુત્રને બહુ નાની ઉંમરનાં મૂકીને ગુજરી ગયા અને નાનુભાઈ ન્હાનપણથી જ પોતાના વડીલ કાકા છીકાભાઈની માયાળુ દેખરેખ હેઠળ ઉછરી, બણીગણી મોટા થયા.

નાનુભાઈના પિતાશ્રી તથા કાકાની સંયુક્ત ટાઈપ ફાઉન્ટરી મુંબઈમાં ચાલતી. છેલ્લાં બેવીસ વર્ષથી એ ફાઉન્ટરી મુંબઈ (કાલબાદેવીરોડપર) “ રોઠ છીકાભાઈ હરિવલ્લભદાસ અને સન્સ”ને નામે સમસ્ત દેશમાં મરાઠૂર છે, તે ફાઉન્ટરી, રોઠ છીકાભાઈ સંવત ૧૯૬૪માં ગુજરી જવાથી પોતાની બાવીસ વર્ષની વયથી રોઠ નાનુભાઈને હસ્તગત થઈ, તે આજ સુધી તેમના કુરાળ કારેખાર હેઠળ સારા પાયાપર ચાલી રહેલી છે.

તા-૮-૮-૧૯૧૨ને રોજ મુંબઈમાં બંધાયતા સમાજ રથ-પાઈ, તેમાં શ્રી. નાનુભાઈની દિલસોજ સહાનુભૂતિ અને ઉદાર મદદ મોખરે હતી. સમાજની સ્થાપના વખતે જ તેઓએ રૂ. ૧૦૧ જેવી સારી રકમની સખાવત કરેલી. પોતે સમાજના ઉપપ્રમુખ હોઈ તેના ઉદ્દેશો બર લાવવામાં હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહે છે. સમાજ તરફથી શ્રી કોટચર્કણે ઉત્સવ ને ચાલુ થએલો, તે શ્રી. નાનુભાઈના સ્તુત્ય પ્રયાસને આભારી હતો. તે ઉપરાંત મુંબઈ જેવા શહેરમાં બહારગામથી આવતા જ્ઞાતિભાઈઓનાં મુખ સગવડ સારે વસતિગૃહ ઉધાડવા તેમજ અન્ય સામાન્ય ઉત્સવો ઉજવવાને અંગે શ્રી નાનુભાઈનાં પ્રેરક બળે પ્રયાસનીય

હોય છે. સમાજની દરેક સભામાં તેમની જેમ હાજરી હોય, તમ થતા ડરાવોના અમલ માટે તેમની તીવ્ર લાગણી પણ હોય જ.

ખડાયતામિત્રના નૂના મિત્રમંડળના પણ પોતે સખ્ય હતા- તેના પ્રચાર માટે શક્યાતથી તે અધાપિપર્યંત પોતે સહાય અને સહાનુભૂતિ દર્શાવી રહેલા છે-એટલું જ નહિ પણ લવાન્નમ ઉપરાષ્ટ્રી લેવાનું અતિ કંટાળાજનક કાર્ય જોરી લેવામાં પણ શેઠ નાનુભાઈને ખીલકુલ સંકોચ થયો નથી. પોતે ખડાયતા-મિત્રને પોતનું માની, દરેક રીતની શક્ય તેટલી સહાય કરવામાં હમેશાં તત્પર રહે છે.

અમદાવાદના ખડાયતા છાત્રાલયના તેઓ પહેલા વર્ગના સભ્ય છે. મધ્યસ્થ કેળવણી મંડળમાં ઇ. ૧૦૦૧ જેથી નાદર રકમ બરી પોતે પેટ્રન થએલા છે. ખડાયતા પરિવહના પ્રખર હિમાયતી હોઈ, દરેક બેઠકમાં હાજરી આપે છે અને કેળવણીની ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ અને તેનો પ્રચાર જ્ઞાતિમાં બહોળા પ્રમાણમાં થાય, એ તેટલુંથી કેળવણીની દિશામાં તેઓ શુભ જણીસો કર્યે જ જાય છે.

સુરતી વીસા ખડાયતા વિદ્યોત્તેજક ફંડનો પાયો તેમને જ હાથે નાખાયો, જેમ કહીએ તો ચાલે. તેઓશ્રીએ તેમાં ઇ. ૧૯૦૨ જેવી ઉદાર રકમ બરવા ઉપરાંત સુરતના વિદ્યાર્થીઓ જે મેટ્રિક સુધી હવે પહોંચી શકે છે, તે તેમના જ સખાવતી હૃદયને આભારી છે. પ્રસ્તુત ફંડના પ્રમુખ તરીકે તેઓએ ફંડની કાર્યચાલી સુચ્યવસ્તિ થતપણે શોભાવેલી છે, તે તેના પ્રત્યેક વર્ષે મકંટ થએલા વાર્ષિક અહેવાલપરથી જોઈ શકાય છે.

શ્રીમાન નાનુભાઈનું જીવન ધાર્મિક સંસ્કારોથી ઓતપોત છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયપરની તેમની સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા શ્લુતિપાત્ર

મણુચ. દર્શન સેવા ને ભક્તિભાવથી બરપૂર “અન્ય” જીવન ક્રાને કહેવાય, તે જાણવું હોયતો શ્રીમાન નાનુભાઈના જીવનને જાણવું.

આપણા ઇષ્ટ દેવ શ્રી કોટયર્કજીના મંદિરની પુનરુદ્ધારક સમિતિના પોતે વ્યવસ્થાપક મંડળના સભ્ય હોઈ, તેના ભડોળમાં પ્રભુ શ. ૧૦૦૧ બરેલા છે, તે ઉપરાંત ઇષ્ટદેવની આખા દિવસની સેવા ખાતે શ. ૫૦૦૭ આપ્યા છે.

શેઠ નાનુભાઈ સાચા જ્ઞાતિહિતચિંતક છે, તેમની કર્તવ્ય-પરાયણતા અન્ય બંધુઓને અનુકરણીય છે. તેમની સહાયારણ અને પરોપકારવૃત્તિ વંદનીય છે. પોતે માયાળુ હોઈ તેમનો મિલનસાર સ્વભાવ તથા ઠરેલ ને શાંત પ્રકૃતિ પ્રશંસનીય છે. શ્રીમાન નાનુભાઈને જ્ઞાતિહિત માટે હજુ ઘણું ઘણું કરવાના કાંડ છે; પ્રભુ તે પૂરા પાડે, એટલું ઇચ્છી, તેમના વંશની વૃદ્ધિ ચાહી, આ સુન્દર સ્મરણો સમેટતા પહેલાં, તેમના જીવન સાથે આખાઈ બંધબેસતા આવતા નીચેના સુભાષિતનું સ્મરણ થયા સિવાય રહેતું નથી :—

વદનં પ્રસાદ સદનં સદયં હૃદયં સુધામુચોવાચ : ।

કરણં પરોપકરણં યેષાં કેષાં ન તે વંદ્યા : ॥

કોઠારીપોળ (અંગપોળ) } મગનલાલ ચિમનલાલ દેસાઈ
અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

“ વાતો ” મારો મૂળ વિષય નથી કે એનો હું વ્યસની નથી; છતાં, કૃષ્ણમાંડવાની પાસે થઇને જઇએ, તો જેમ ફારમ સ્પર્શ્યા સિવાય ન રહે, તેમ ‘કળિ’ના સામ્પ્રતયુગે જ્યાં વાતોની જ વસંતનાં સામ્રાજ્ય હોય, ત્યાં તેનાં આકર્ષણ થયા વિના કેમ રહે ?

એટલે વાર્તાસાહિત્યને તરછોડવા નેટલો નથી થઈ શક્યો અરસિક કે નથી કેળવી શક્યો સંયમ. પરિણામે, રસવૃત્તિને પોષક કાવ્યસાહિત્ય સાથે, વાર્તાનિયતનું જે વસ્તુ જડયું, એના આલેખનનો પ્રથમ પ્રયાસ, તે “ કળિયુગની વાતો. ”

નાયક-નાયિકાનાં મિલન, વિવાહવૃત્તિ, વિધ્નો, પરિણામે લગ્ન કે પશ્ચાત્તાપ: એ કોટિની, જયોજંધ ધડાતી વાતોથી “ કળિયુગની વાતો ” નિરાળી છે; સાચી કે તેનું દ્રષ્ટિબિન્દુ સંસારમંડાળનું નથી, પણ મંડાયલા સંસાર પછીના જીવનસંસ્થાનું છે.

બધી વાતો મૌલિક છે. બીજી, ત્રીજી, ચોથી, છઠ્ઠી, આઠમી, દસમી ને બારમી એ વાતો, કેવળ “વાતો”જ નથી, પણ જીવતાં કે જીવીને કરમાયલાં જીવનની, સગી આંખે જેએલી કે અનુભવેલી સાચી ઘટનાઓ છે. બાકીની વાતોમાં વ્યંગ, વિનોદ ને પ્રયોધ છે :

વિનોદી ઢબે ગોઠવાયલા કમવાળી પ્રસ્તુત વાતો, રસજ્ઞ-વાચકોને રસ્યો, ખૂંચ્યો કે પચ્યો, તે વારવવાનું કામ મારું નથી-ન્યાયમિત્ર નિરીક્ષકોનું છે.

કેશવ હ. શેઠ

પહેલી પચ્ચીસી

૧

એ પ્રતિમા હતી.

નથી સમજી શકતો કે તે શાની હતી.
નથી કહી શકતો કે તે ક્યાં હતી.
નથી આશ્વેષી શકતો કે તે કેાની હતી.
સ્મરણ છે એટલું જ, કે તે પ્રતિમા હતી.

એની આસપાસ નાનકડી ફૂલવાડી હતી. બહાનુ
બધાય દિવસો તેને તાજ ને લીલી રાખતા. શિયાળો
તેમાં મુગન્ધ બરતો; ઉન્હાળો તેમાં તેજ પૂરતો ; વર્ષા તેમાં
સૌન્દર્ય સિંચતી , ને એ મુગન્ધ, તેજ ને સૌન્દર્ય એ
અપરિચિત પ્રતિમાને સમર્પણ થતાં.

તે અહ્યુત પ્રતિમા, કૃષ્ણવાદીની મધ્યમાં વિરાજતી. વન્ધે ફવારો હતો. તેમાંથી અષ્ટપ્રહર સ્નેહની શેડયો ફૂટતી, ને શિકરશિકરે પવિત્રતા પથરાતી, પવિત્રતાના ખાતરમાંથી જ્ઞાનભક્તિના ષણ્ણા ફૂટતા : એ સ્નેહ ને એ પવિત્રતા; એ જ્ઞાન ને એ ભક્તિ—સૌ પ્રતિમામાં જીવ સમાતાં.

કૃતારાનાં અમૃત તેના હોજમાં ઝીલાતાં. રોજને રોજ, એ હોજ કને, સર્વદમનના રમાડેલા સિંહો રમતા ને સીતાએ ઉછેરેલાં હરણાં ખેલતાં : વિભવ એક આરે હોજમાંનાં અમૃત પીતાં.

કૃષ્ણવાદીની લતાલતાએ, કલરવતાં મધુરવાં વિદરતાં. મધુરવાંનું મુખડે મુખડે વેદટંકાર થતો, ને ત્યાંનું સાહવ વાતાવરણ અહોનિરંતર પતિતપાવન રહેતું.

મધ્યાહ્ન તપી, રહામેથી સન્ધ્યા આયમી, ઉપા અહીંથી જ ઉગતી હોય એમ લાગતું.

પ્રત્યેક પ્રહરે અહીં ચારદ-નારદની જ્ઞાન-જાક્તિના ભાવગૂંથી વેળું વાતી. સૂર્યોદયનાં કિરણ કિરણની કલા-લીલાએ ચેતન પ્રકટતાં, ને ચારુ ચન્દ્રોદયે, અમીસુધાની વૃષ્ટિ થતી ; અમૃતવર્ષણમાં એ પુણ્યપ્રતિમા અવગાહન કરતી.

અમન્ય, અહ્યુત, અનોખી એવી એ પ્રતિમા હતી.

૨

દેહોની દૃષ્ટિને તે જઈ બાસતી, છતાં તેને જોનારનાં જીવન પુનર્જીવન પામતાં, ને પ્રાણે પ્રાણે પ્રેરણા પૂરાતી.

“કોની હશે એ પ્રતિમા ?” જાણુકા સારૂ - આ પામરે જીવ જીતાસુ બન્યો.

પાસે જ પર્ણકૃટિ હતી. ત્યાં જ્ઞાન-કર્મની ગગનચુમ્બિત ધૃણી ધખતી. અખંડ અહીં સાધુના અડીંગા હતા. તે પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન ને સાયંકાળે, પ્રતિમાને ધૂપ, દીપ ને નૈવેદ્ય ધરતો. ને કેવડકાંડે તેનાં પૂજન કરી, પોતે પ્રસન્નમન પ્રસાદ લેતો, એમ વિશ્વકલ્યાણ સધાતાં.

મેંય ત્યાં પહોંચી વાળી. મળે તે પ્રસાદ આરોગ્યને પાવન થતો.

“એમ ક્યાં ચુધી ?” કોણ જાણે.

ઐ પ્રાણ્યંભ ને એ પવિત્ર પાતાવરણ ને એથીય અદકેરી આકર્ષક પેઠી પ્રતિમામાં રસતરબોળ થતો, બાનભૂલ્યો હતો, સાધુના એકતારાને છેડતો. છેડતો ને એના ઝગુઝગાટથી અંતરમાં કોઈ અનનુભૂત આલાપ ધંટાતો.

નિકટમાં નહાતું ઝરણું ઝરતું. ત્યાં પાળ બાંધી, તૃષાતુર થાઈ ત્યારે તેમાંથી જળપાન કરતો.

પરાગબરો અણીદઃ અનિલ વહેતો ને ફૂલવાડીનાં ફૂલ મારી પથારીએ વેરતો. “હા.....ય” કહી તેને દેડે અંપતો; ને આમ અંતરિયાળ, ઘરખાર બૂલી, રમતીઆળ બની, કાણેકાણે નવીનવી રમણીયતામાં રમણ કરતો.

પણ પુણ્ય પરવામાં હશે !

આજે મહારી વર્ષગાંઠ હતી. પ્હરોડિએ ઉડ્યા. પ્રાતઃ-સ્નાન કર્યું ને સાધુના એકતારાને ઉડવા જતાં જ એનો તાર તૂટ્યો ! બહુમ કીધા નિષ્ણ પ્રયાસ, પણ ન સધાયો તાર કે ન સુધામાં ફરી સંગીત !

અકળાયલો જીવ જળપાન કરવા દોડ્યો; પણ પાળે બંધામણું ઝરણુજળ તો મન્ધાઈ ઉડ્યું હતું !

ગૂંચવાયલું મગજ હળવું થશે-માની પુષ્પોની ખુશ્બો લેવા લલચાયો; ત્યાંય હતાશ થયો. ચિત્તડે ચંપાયલાં એ સુકોમળ કુસુમ ફરમાઈ ગયાં હતાં !

“વર્ષગાંઠના ઉમતા મુદ્દર્તે જ આવા અપશુકન !” આદ્રમા કંકળી ઉઠ્યો.

ગુલાબી પ્હરોડિએ બર્માસંસારમાં કેવળ કલ્હોલ હતો, ત્યારે હું જ એકલો ઉલૂક જેવો જીવ બાળતો જોઈ, દિશાએ મને હસી રહી હોય એમ લાગતું.

“પ્રતિમાનો કોપ હશે ?” સ્વપ્ન હૃદયમાં વ્યાપતા અન્ધકારદળેથી ઉઠતો તરંગ ઉજળ્યો.

“પ્રતિમા કાપે જ શાની !” તરંગ ઉછળ્યો તેવો જ ચીરમી ગયો.

“ત્યારે બન્યું છે શું ?” બુદ્ધિને કશી જ સૂઝ ન પડી. આંખોની પાંખા આકાશગમ તદાકાર થઈ. તેણે આધુ-
ચેદ અમૃતચાંચડિયું આલેખ્યું. ક્ષણ ઝગડોને નમોમંડળમાં
લપ્તાતા વિદ્યુત તેજ જેવુંએક ઉજ્જવલ રશ્મિ દીકું; તે દીકું
ન દીકું ને ક્યાંય વિલીન થયું; તથાપિ તેણે મારો પંથ
ઉગ્મળ્યો. મને સૂઝ્યું:- “લાવને એ સાધુને જ પૂછી લઉં.”

પગલાં પર્જકૂટિ બણી વળ્યાં. હમણાં જ સાધુ સમાધિમુક્ત
થતા હતા. સૂર્યોદયે ઉઘડતી પદ્મ-પાંખડી પેઠે તેમની
ત્રીડાયલી આંખડી હમણાં જ ઉઘડી-ઉઘડતી હતી.

આ પામર પ્રાણીની ચાતકદષ્ટિએ, અંતર બરીબરીને,
સંતની અમીદષ્ટિનું પાન કર્યું. દેહે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ
કીધા. પ્રાણપંજેડએ સંતના મહાપ્રાણનાં માનસિક પૂજન
કીધાં : અને કેવું એમનું તપોગળ ! સંતજી જીવનજીવાસા
સહસા જ કળી ગયા.

“શું જાણવું છે જીવાન ?” જેથી કોઈ પડછન્દવા
જેવો સાધુમુખથી શબ્દટંકાર થયો. મને બગ મળ્યું. એ
પ્રશ્નજે જ પ્રતિમા વિષે-કેવળ પ્રતિમા વિષે જ-પૃચ્છા કરી
શક્યો : ખીલું તો કશું જ ન પૂછાયું.

સાંભળીને સન્તે સહજ સ્મીત કર્યું. અવાજ એમ ફેટલીય દણે વીતી, ને પરાગ પમરાવતી શીતળ એક સમીરલહરી અંગસ્પર્શન કરીને વહી ગઇ, ત્યારે પાછો હું સ્વસ્થ થયો. એકનો એક પ્રશ્ન પુનઃ મેં સાધુ સમક્ષ ધર્યો, ત્યારે સંતે પૂછ્યું:—

“આજે તો ત્હારી વર્ષગાંઠ છે ને ?”

“હા”: કોઇ બહાલા સહદ સાથે ખુલા દિલે વાત થાય. એમ લોહયુગ્મકવત સાધુ પ્રત્યે વાત કરવા હું આકર્ષિતો:

“ફરવા નીકળ્યો હતો. ઈરતા ઈરતા ચરણ અહીં આવી ચડ્યા. જગતની વિશ્રાન્તિનું શાંત એકાન્ત આ સ્થળ, જીવનભરમાં આજે જ નિરખું છું. લાગ્યું કે અહીંજ દિવ્ય આનંદમાં નિમજ્જન થશે—”

“દિવ્ય આનંદમાં નિમજ્જન ?” કોઇ અગમ્ય ગુહામાંથી પડેલો પડથો જીતરને ભેટી ક્યાંય વિલીન થયો : રૂપાના ચાળમાં મોતી વેરાતાં હોય એમ દિગ્ગન્તમાંથી અદ્ભુત થયું. હું અંખવાણો પડ્યો.

“જાનપિપાસુ છે, નહિ ?” સંતે પૂછ્યું.

“ઈંગ્લિશ-ગુજરાતીનો પીઠ અભ્યાસક ગણાડે” છું. વણાય મંથોને મારા કીધા, છતાં-છતાં, હૃદયના શાન્ત જીવનના ઉજ્જવળ અભિલાષ તો—”

“કેટલામું વર્ષ બેઠું ?” વચમાં જ સાધુનો બુલન્દ બોલ પડ્યો. મેં વર્ષાંક કહ્યો.

“કર્મને ચોપડે શું શું જમે મંડાવ્યું ?” પાછો સુન્દર છતાં મર્મવેધી સરોહ સર્વો. હું અવાઠ્ રહ્યો. પુનઃ પ્રશ્ન થયો :—

“દીઠા છે પુસ્તકીઆ કિટક ?”

મને તમ્મર આવી. અન્ધકાર અનુભવતાં મારાં આંસુ-બીનાં ભોચન સાધુએ દયાવ્યાં ન હત, તો પવન તોફાને હળી પડતી કહળી પેઠે પડી ગયો હત. કમંડળમાંથી ગંગાજળ છાંટી સંતે મને સ્વસ્થ કર્યો ને ચક્ષુ ખુલ્યાં.

વિરાટ સ્વરૂપનાં દર્શનાર્થે શ્રી કૃષ્ણે પાર્થને સૂક્ષ્મ ચક્ષુ દીધાં હતાં ન ? મને પછી જ માલમ પડ્યું, કે ભોચન દાગતા સંતે સ્થૂળ પડળને સ્થાને સૂક્ષ્મ કીકી ગોઠવી દતી : કેટલા એ દયાળુ !

અને કેવો જમ ! માનતો હતો કે પૃથ્વીના અવતારી મહાત્મનૂની એ પ્રતિમા હશે ; પણ હવે જ જોધ શક્યો, કે એ તો મારા-તમારા સરખા મનુષ્યાત્મનૂની જ સંયુક્ત એક પ્રતિમા હતી !

“શું વિચારે છે, બેટા ?” કહીને સાધુએ પ્રતિમા ભણી મઃદ્ધ્યાન બેઠ્યું. ત્યાં દષ્ટિપાત થતાં હું તાવનુજ થયો.

સુખથી સહસા જ રાખેો સરકી પડયા :-“ અહો ! પંદરમે વર્ષે ધર્માધિકારી થએલો આ તો જહોન ડી. મેડીસાઇ!! ફર્ડિનાન્ડને રાજ્યખટપટમાં હંશવનાર ! જે બરબોવનદાળે તો “ દશમે લિયો ” ઉપનામથી પોપ ધર્માધ્યક્ષનું મહાન પદ પામ્યો હતો ! એના પંદરમા વર્ષનું ધર્માધિકારી તરીકેનું કેવું યશોજનવલ આત્મસ્વરૂપ!! ”

“ ને તું એનાથી મોટી વયનો છે, નહિ ? સુશ્રાવશે તદ્વારા વલ્લા જીવનનું જમા પાસુ ? ”

“ જીવનનું જમા પાસુ ? ” સંતતો પ્રશ્નપડ્યો અંતરના જેખી નાદ સાથે ધુંટાઇને વારંવાર મારા વ્યર્થ જૂનપૂર્વ જીવનની યાદ આપવા લાગ્યો. શો ઉત્તર દઈ ? શરમાયો : સંકેત્યનો માર્યો નીચું જોતો હતો, એવામાં તો પ્રકાશનું એક કિરણ સંસુખ થઇને પસાર થયું, ને સહસા જ નેત્રા પેલી પ્રતિમા તરફ ઢળ્યાં; ત્યાં મેં શું દીઠું !

૩

ધુંડી ધુંડીને ગળે ઉતારેલા ફ્રેન્ચ ઇતિહાસનું એક જનજંત પાત્ર ! મેડિસાઇની આકૃતિ તો હવે ઢ્યાંપ અલોપ થયેલી લાગી. મેં જોયું કે પ્રતિમામાં, ફ્રેન્ચ પ્રજામાં સંવર્તિત મ ગણાયેલો એ પેરુકલ હતો : જોણે પોતાની સોળ વર્ષની વયે અમૃદ્ય અંથ લખ્યો હતો. !

“શું વિચારે છે, યુવાન ?” સન્તનો સુકોમળ પ્રભ પશ્ય હવે વજ્ર સમે લાગવા માંડ્યો. પંદર-સોળ વર્ષના ક્યાં એ પૂજ્ય આત્મનો ને ક્યાં હું એમનાથી ઉમરે મોટો પશ્ય દેવાળિયો દેહી !!

“પ્રતિમાને પૂરી જ પિછાનવી છે ને ? અથ નૌજવાન ! આમ જો ; ગજરાતો નાઃ વાર, ઓસનો ઇતિહાસ તો વાચ્યો છે ને ? આવેખ એ પ્રતિમામાં પ્રાચીન ઓસનો ઔરવાન્વિત આત્મા”

મેં જોયું કે પ્રાચીન ઓસનો મશહૂર ઇતિહાસવેત્તા હતો એ, જે સત્તરમે વર્ષે તો વડોદ્ર થયો હતો, એ જ એ ઔરવસ !

“અને આટલી ઉમરે તું ?”

“હું ? પ્રભો ! પૂછ્યો જ ના. હવે હું મુઝાઉં છું; નથી સહન થતું; દીક્ષા-દી.....”

“ખામોશ; બચ્યા ! ગળગળો ન થા. દીક્ષા તો પ્રતિમાદારા જ પમાશે-જો પાવતા હશે તો. નજર કરઃ દેવે શું નિરખાય છે પ્રતિમામાં ?”

“કલાપી આ તો !” સહસા જ મારાથી ચીસ પડાઈ ગઈ. અઠારમે વર્ષે તો એ સ્નેહી કવિએ કેવો સુંદર કાસ્મી-રનો પ્રવાસ લાવ્યો હતો ! જેનો ઇન્વીસમેં વર્ષે તો દહેલસર્ગ થયો. દરમિયાન ‘કેદારવ’ ઉપરાંત ખંડકાવ્ય,

વાત્તા, પત્રો ને સંવાદો આદિનું કટલુંય સાચત સાહિત્ય ગુજર્નર દેવીને ચરણે ધર્યું હતું !

“ ને એ તેની પહેલી જ પચ્ચીસી હતી, નહિ? જન્મીને આટલા જીવનમાં એકનાં પણ આંસુ ચૂંચ્યાં છે ત્હોં ? પ્રતિમાને આલેખવી હજી તો અધૂરી છે. એ આંખે ‘કેટકેટલું’ નિહાળીશ ? નૌજવાન ! જોવાય તો જોઇ શકે- કાર્યજના મહાન યોદ્ધા હાનિખાલને; જેણે પચ્ચીસમે વર્ષે જ સમસ્ત ઇલાહીને સર કર્યું હતું; અને નિરખી ને પેલા વીર નેપોલિયનને; જેનું એટલી જ વયમાં જગતભરમાં નાશાંકિત નામ થયું હતું; સિઠંદરનો યશોજન્નવત્ત આત્મા તારી આંખોને આંજી નાખતો ન હોય, તો કર એનાં પચ્ચીસમા વર્ષની પ્રતિકૃતિનાં નિદર્શન; જ્યારે એણે ઇરાનના ખળવાન રાજ્યને તારાજ કર્યું હતું. તુર્કરાજ્યને પરાજય કરનાર જો પેલો ડોન જહોન; એનાંયે પહેલી પચ્ચીસીના જીવનની આકૃતિ આલેખાય છે ને ? ”

“ પ્રભો ! ત્યારે ભોલે પોતાના જીવનની પહેલી પચ્ચીસીને ‘ગદ્દાપચ્ચીસી’ કહી શા સાફ અવગણ્યતા હશે ? ”

“ પૂછ ત્હારા અંતરને; તું શા સાફ અવગણ્યતા કરી રહ્યો છે ? અંતઃકરણ તને અવાજ સંભળાવશે, કે પહેલી પચ્ચીસીનો એ અણુહોળાયેલો શક્તિધોષ વેકરી

નાખવા જેવો નથી. જમાનાને વશ ન થવાય, તો એ જ પચ્ચીસીવડે નવો જમાનો જન્મવાય છે. જવાન! મહાન કાર્યોનાં મંગળાચરણ એ જ પચ્ચીસીથી મંડાયાં નથી શું?”

“ પછળ ઉઘડે છે, પ્રભો ! ”

“ ને અવ્યેન્દ્રિયનેય ઉઘાડી રાખ: જો; પ્રતિમાનો પછવાડેથી શું સાંભળાય છે ? ”

પ્રભુના આદેશસરખું મેં સાંભળ્યું આ સુત:—

“ The History of Heroes is the History of youth; almost everything that is great has been done by youth.”

“ ખરું છે એ; સ્વામી ! પણ મહારી પચ્ચીસી તો પસાર થઈ ગઈ; હવે—”

“ જાગ્યા ત્યારથી રહવાર; હજીયે મોડું નથી થયું. પરબવમાં આદરેલાં અધૂરાં, પૂરાં કરવા તારા આ ભવે અવતાર છે, તે તત્વ જૂલો ન જા; શરજ અદા કર ને શરજમુક્ત થા. ”

“ આનન્દ વિલાસમાં દેવાયલું મનમર્કટ કુદઠા જીદી જ દિશાએ ભરે છે; પુરુષાર્થ ને પરાક્રમ માટે ત્યાં ચાલતું હોયું કે નથી જોતો દિગ્ભત ”

“શાથી કે હિંમતની તને કિંમત નથી. કેવળ પરાવલંબન; કેવળ સંક્રમિત દષ્ટિ—” કહીને સતે સ્મીતહાસ્ય કર્યું. પાંડા બોલ્યા:—“અગ્રેજી-ગુજરાતી સાહિત્યના પીઠ અભ્યાસક્રમે હતાશ ચતુઃ છાત્રે ?”

“જવા હો એ ઉપાલંબો; પ્રભો ! વ્યંગથી અંગ અચળી ઉઠે છે. પાણીમાં પડ્યાં છે મહારાં વર્ષો ને વાચન; હવે તો બતાવો એ દિશાએ દોરાવાનું રથું.”

“હમણાં જ કહ્યું કે સંક્રમિતવૃત્તિ અને પરાવલંબનની દષ્ટિ દૂર થવી જાઈએ; બેટા ! પરાયા તમ્બુરાવંડ એકાકી આનન્દ મેળવવા જતાં પરિણામે તાર તૂટે, ફરી તે સન્ધાય ના; ને સંગીતનો આનન્દ ભેવાય ના; સ્વચ્છન્દે વહેતા જળ-ઝરણાની આડે પાળ બાંધી એ નિર્મળ નીરનાં બંધિયાર પાણી બનાવીએ તો ગન્ધાધ ઉઠે જ ને ? સદજ પ્રાપ્ત થતાં ફેરતી પુષ્પોની ખુશબો ભેતાં ન આવડે, તો એ વિજ્ઞાવાનાં જ : મુમુક્ષુ માનવી ! કાંઈ સમજાય છે ? જ્ઞાન, સૌંદર્ય ને શક્તિને ખીલવાય ખરી, ચૂંથી ન નંખાય; તેનો લાભ ને દહાવ ભેવાય ખરી; પણ તેની દુકાન ના મંડાય : એ તો જેમ કૃષ્ણાર્પણ થાય તેમજ તેના દારમ દારતી રહે. પુરુષાર્થવડે જ પુરુષ, પુરુષ બને છે ; પરાક્રમે જ માનવદેહ દેવોનેય દુર્લભ બને છે—અને એને : શું સમારંભ ક્યારથી ?”

“ જીવનની પહેલી પચ્ચીસીથી.” આટલું બોલું છું. ત્યાં તો મલયના મિઠુડા વાયુ વાયા ને અન્તરિક્ષથી પારિ-
જાતકની પ્રગ્વટાઈ થઈ. એ ધન્ય ક્ષણે જ સંગીતના સરોદ
સુણાયા:—

“Nurture your mind with thoughts,
To believe in the heroic makes heroes”

અને માનસો ? ઝરણાની પેઠી પાળ તૂટી હતી
તેનાં બંધીઆર પાણી, ખળખળ અવાજે, મુશળધારે થતી
વર્ષાહેલીનાં પૂર જેવા પ્રચંડ પ્રવાહે મારા તરફ
ધસી આવતાં હતાં. ‘એત, નહિ તો તણાશે’ એવા ભય
ને બચકાર સાથે બેઠો હતો ત્યાંથી હું ઉઠ્યો અને, અરેરે!
મેં શું દીઠું ? શું સાંભળ્યું ! જોયો ચાર પાયાંનાં પર્યંક
ને સુણ્યા મધ્યરાત પછીના, ધડિયાળમાંના ત્રણ ટકોરા !
ત્યારે શું આ બધું સ્વપ્નમય જ હતું ! મમે તે હોય ; હજુય
ને હમેશને વારતે આટલું સ્મરણ તો જળવાઈ રહેશે, કે:—

“To believe in the heroic makes heroes”

સસ્તો પલંગ !

૧

આજે ધનતેરસ હતી. એટલે ચિનુ ને મણિ મળસંઠે ઢીંચાં, ને ન્હાઈ ઘોઈ વહેલાંવહેલાં પરવારી ગયાં.

ધનપૂજનનું મંગળ મુહૂર્ત પ્રમાતના પહોરમાં જ હતું; તેથી પૂજ્યા ડિપસંત પચામૃત, પુષ્પો ને ધૂપદીપાદિના અર્પિત સાથે નૈવેદ્યના દૂધ-પૌંચા વગેરે વસ્તુઓ સ્વામીને તૈયાર કરી આપ્યા પછી, આંમણે રંગબેરંગી સાથિયા ને રંગોળ પૂરવાની તૈયારીઓ કરવામાં મણિ રોકાઈ.

ચિનુ સ્નાન કરીને પૂજા કરવા બેઠો. મણિ રંગોળ પૂરી પરવારી અને ચિનુએ કપુરાર્તિની ઘંટડી વગાડી.

યુગલે આરતિ લીધી. ભોચન ભરીભરીને છટદેવનાં દર્શન કર્યાં, ને દૂધપૌંચા તથા પંચામૃતનો પ્રસાદ લઈ બન્ને જાણુ પોતાને પાવન થયાં માનવા લાગ્યાં.

ધનપૂજન સમેટાયું. પૂજનમાં મૂઠાયલાં બાળાશાહી ને કલદાર નાણાંની સાથેનાં ધરૈણાંમાંથી મણિને પહેરવા ચોગ્ય હતી, તે ચિત્તુએ તેને આપ્યાં, ને તેણે પણ, તુળસીના મણુકા સાથે ગંઠાયલી હીરાકંઠી પહેરી.

“ પણ એકલી હીરાકંઠી જ કેમ ? વીંટી ક્યાં ગઈ ? ” મણિએ અધિરાઈ પતાવતાં ચિત્તુને પૂછ્યું.

ચિત્તુએ ઉઠેા નિઃશ્વાસ નાખ્યો ને મણિ ન જાણે એમ આંખમાં આવેલાં ઝગઝગીઆંને તેણે સૂકવી નાખ્યાં.

ચિત્તુને નિરુત્તર રહેલો જોઈ મણિના મનમાં વધારે ભાંગવડ થવા લાગી. ખાસ કરીને આજ સપરમે દહાડે અને તેય વળી પ્રભાતના પહોરમાં જ વીંટી ખોવાય, એ ગૈરાંથી કેમ ખમાય ! મણિએ વીંટી વિષે ફરીથી પૂછ્યું.

ચિત્તુને ખુલાસો કરવાનો અત્યારે વખત ન હતો, અથવા તેને એમ પણ લાગ્યું હોય કે પોતાની મુશીસ પત્નીનો સુખીઓ જીવ દુઃખમાં નાખવો એ હીક નથી. એટલે તેણે હાલ તો દૂંધામાં જ પતાવ્યું:—

“તું અમથી ઉંચો જીવ કરે છે; વાંટી નથી ખાવાઈ; એ રહી. એ વિષે આપણે રાતે નિરાંતે વાતો કરીશું.”

સ્ત્રીને સમજાવવામાં પુરુષો કાંઈ ઝોછી કાબેલિયત વાપરે છે? બોળી મણિએ રાતની મુઠતે મન વાળ્યું ને ગાન્ટે પોતપોતાના કામમાં મૂકાયાં.

૨

ચિનુ દસ વાગે કંસાર જમીને ઑફિસમાં ગયા. માનીએ કે એ તો એના કામમાં પડ્યો એટલે એને કશું ન સાંભરે, ને સાંભરે તો કદાચ ઝોછો જીવ બળે; પણ મણિ?

મણિને તો ઘેર જ આખો દિવસ માળવાનો હતો ને? એ તો હરતી જાય, ફરતી જાય અને ડગલે ને પગલે વાંટીવાળી વાત તેને માંભરતી જાય. કશું એન જ ન પડે. સહીપણીઓ મળવા આવે કે બહાર બેસવા બોલાવે, તો આજે સરીરે જરા ટીક નથી—કહીને એકલી પડી રહે. “વાંટીનું શું થયું હશે?” તેને તો એ જ સમસ્ય ચતું હતું.

વેચવા જતાં બાગે જ વાંટીના પાંતરોસેકથી વધુ રૂપિયા ઉપજે. મણિનું દિલ દાગતું હતું, તે વાંટીની

કિંમતથી નહિ, પણ એ ચીજ એને લગ્ન પ્રસંગે પ્રેમની બહીસ તરીકે મળેલી હતી, એટલા માટે તે બ્યાકુળ થતી હતી. ચિનુએ આપેલી એટ મણિએ ચિનુને જ વાપરવા આપી હતી અને તેમાં લમસ્નેહનું સંભારણું રહ્યું હતું. મણિને એટલા માટે આજ કદાપો થયાં કરતો.

એના કદાપાને બાળુનાર ચિનુ તો આશિસે ગયો હતો, ને ઘરમાં મણિ સિવાય બીજું કોઈ હતું નહિ. સીડી ને ખાંડી મણિ બીચારી એકલી વિમાસણ કર્યાં કરતી.

મણિના ઘર સામે ઊંચી હવેલી હતી. તેના ખાલિકનો ધનિક પુત્ર ચિનુનો ‘મિત્ર’ હતો. આજે તે ઝડપે ચડી સિંગાર ફૂંકતો હતો ને બારી આગળ બેસી મણિ ચિંતાનુર મ્હેરે વિચાર કરતી હતી; એનો અંતરનો કદાપો, પેલી હવેલીના ઝડખામાંની વિકારી દ્રષ્ટિથી બરાબર નિરખી શકતો હતો.

૩

ચિનુ ગામડાનો રહીશ હતો અને ઘરનો સામાન્ય ગૃહસ્થ હતો. બાળ્યેવારની પરીક્ષાઓમાં નપામ થવાથી તે કંટાળ્યો ને એ મેટ્રિકેશન યુવક નોકરીની શોધમાં બળ્યો.

અમદાવાદના એક વર્તમાનપત્રની આદિસમાં પ્રક-
રિડરની જગા ખાલી હતી. ત્યાં છેલ્લા છ મહિનાથી પચીસ
રૂપિયાને દરમાયે તે જોડાયેા હતો.

પચીસ રૂપિયાના દરમાયામાં બે જાણુનું ભોજનખર્ચ,
કપડાંલતાં, સાબુ. દીવો ને હળમત વગેરેનું પરચુરણ ખર્ચ,
આઠ રૂપિયા મકાનભાડું ને અણુધાર્યા આવી ચડના
મહેમાનોની માટવાશ : બધું નિભાવવાનું.

મણિ ખાનદાન કુટુંબની દીકરી હતી. તે ઝાઝું બહેત્રી
તો ન હતી, પણ તેવડથી ઘર કેમ ચલાવવું, તે એ સારી
રીતે સમજતી ને શીયળ, સુઘડતા ને. સાદાખથી ઘર કેમ
દીપાવવું એતું તેને ગગથુથીમાંથી જ જ્ઞાન મળ્યું હતું.
એવી બહી પત્ની મળવા માટે ચિત્તુ પોતાને બાગ્યશાળી
માનતો.

ચિત્તુ કાંઈક સાહિત્ય અને સંગીતનો રસિયો હતો.
ઘણીવાર એ ગામઠી યુગલ, રાત્રે વાળુપાગીથી પરવાર્ધ
પછી પોતાની નાનકડી અગાસીમાં બેસતું ને સાહિત્ય
સંગીતના નિર્મળ વિનોદવંદે કથુનાયુક્ત સામાન્ય રિચિતિમાંય
પરમ પ્રભુના અનુભવતું.

જે પુરતી સંભાળ નથી લેવાતી, તો ધનિકાના દીકરા
રખડેલ કે કપડેલ બની જાય છે. પોતાના ઘર સામેની

હવેલીવાળા શેઠ ધનગોપાળનો દીકરો પણ સદાય એક-
આરામમાં કલાકો પસાર કરતો. ખાવું, ખેલવું ને ખપી
જવું એ તેના જીવનનો મુદ્રાલેખ હતો.

તેને ચિનુના સંગીતે આકર્ષ્યો. પાંતે સાખપડોશી
હતો, એટલે કમેકમે પગપેસારો કરવામાં ઝાઝો વખત
ન ગયો.

ધનગોપાળ શેઠનો દીકરો ચંપકને ચિનુ મિત્રો થયા.
એટલે અવારનવાર ચંપકને ત્યાં ચિનુ પણ જતો આવતો
થયો. ચંપકના બમઠભર્યા દુશાદે મકાનનો ડારો જોઈને
કાંઈકાઈવાર ચિનુને પાતાની પામર અવસ્થાપર દયા
છૂટતી ને આ જીવન, વેતરું કરી, આયુ ખૂટે ખપી જવા
સાથે સરળમું હોય એમ માની જલ્લાંડનો નિઃશ્વાસ નાખતો.

આ તરફ ચંપકની નજર જગડવા માંડી હતી. શુદ્ધ
મણિરૂપ મણિ માટે તેની દ્રષ્ટિમાં વિકાર ભરાવા માંડ્યો
હતો; પણ અધ્યાપિપર્યંત તેના સઘળા નાટારંગ નિર્જળ
નિવડવા હતા. એવો શો ઘાટ સ્વેવો, કે મણિ સાથે મજા
લાંડાય, એના તેને હમેશાં તર્કવિતર્ક થયાં કરતા હતા.

આ તરફ, “ એવું શું કરવું, કે હું પણ ચંપક
પેઠે, થોડી થોડી પણ સુખસાલખી ભોગવતો થાઉં ? ”
એવા તરંગો ચિનુને ઉદ્ભવતા હતા. પરિણામે એવો પ્રસંગ
પણ આવી પહોંચ્યો.

૪

શુક્રવારે માસિક પગાર થએલો, એટલે ચિનુનું મજતું તર હતું. સાંજે સાડાપાંચ વાગે તેં ઑશિસમાંથી છૂટ્યો, કે તરત બુજરીમાં ગયો. ત્યાં, વપરાયેલી તરેહતરેહવાર ચીજો સસ્તી કિંમતે વેચાતી હતી. એમાંથી તેણે સિંગલ સ્ટ્રિંગ-વાળો એક પલંગ, ફક્ત આઠ રૂપિયામાં ખરીદ્યો.

જન્મારામાં પહેલીવાર સ્ટ્રિંગવાળા પલંગમાં આજ સુધી થશે, એ આવનાથી ચિનુની બહેન બહેન જાતી ધૂલવા કાગી ને હરખાતે હેંટ પલંગ લઈને તે ઘેર આવ્યો.

પલંગ દેખીને મણિ તો આબી જ બની ગઈ. પોતાને ગરીબ ઘેર વળી પલંગ જો ? રૂપિયા-ચપાઈપિયાની પાટી ને ત્રણેક રૂપિયાનાં ખાટલો હત, તો એનાથી ઉંધન આવત ? તાલેવાન ચાંદીનાં વાસણમાં જમે ને સામાન્ય લોક કલાહા હરેલાં પીત્તળનાં વાસણમાં જમે, તેમાં સ્વાદ શું જુદો જુદો આવતો હશે ? એ તો મનનાં કારણ છે. આમ-વિચાર કરીને મણિએ પૂછ્યું-“ નાથ ! આપણને પલંગ જાગશે ? ”

“ જાગશે; ને મારી મણિ મહીં વિરાજશે ત્યારે તો એની શોભા એર-”

“ જાવ, તમે તો ટીખળી જ રહ્યા. ” આમ પ્રશ્ન-વિનોદમાં પલંગની પધરામણી થઈ ચૂકી.

૫

ત્રીજા દિવસે રવિવાર આવ્યો. રવિવાર એટલે રળનો વાર. રળને દિવસે ચંપકના તણુ-ચાર કલાકના અડિંગા ચિતુને ત્યાં હોય જ. સવારમાં ચ્હા પીને છાંપુ વાચવા નિમિત્તે ચંપક ચિતુને ત્યાં આવ્યો ને પલંગ જોઈ તે તાણુય થયો. તે સાથે જ તેના મલિનગાવની આશાની ચિથ્થુગારી પ્રજ્વલિ પણ થઈ. ચિતુને સંકટામણમાં લઈ મથિને સ્વાધીન કરવાનો દાવ હવે હાથ આવશે એવી ઘાનતે તેણે ચિતુના વિશ્વાસ પણ અનુભવહીન હૃદયમાં ઝીલું ઝેર રેડવા માંડ્યું. ઉભય વચ્ચે થએલા વાર્તાલાપનો સારાંશ આ પ્રમાણે :—

“ પલંગ મહુ સસ્તામાં મળ્યો; બાકી રિંગચાણે પલંગ બાળ્યે જ પાંતરીસ-ચાળીસથી ઝોછે મળે. ”

ચંપકના રાખે સાંભળી ચિતુનાં દેહસાં ફૂલવા લાગ્યાં. ચંપકે આચળ ચલાવ્યું :—

“ પણ ગધેડાપર અંબાડી નહિ ચોળે, સમબ્યા ચિતુભાઈ ? પલંગ લાગ્યા છે, તો ભેગેભેગે એક સારી શેતરંજ ખરીદો. શેતરંજ પલંગની પાસે પથરાયલી જ રહેવી જોઈએ. મારે ત્યાં નથી જોતા ? ”

“ તમારા કાંઈ વાદ થાય, ચંપકભાઈ ? ” મણિએ નિખાલસ દિલથી સ્વસ્થિતિમાં સંતોષ દર્શાવતાં કહ્યું: પણ મણિ પોતાની કને વાત કરે, એથી ચંપકને મન તો કંઈનું કંઈ થઈ ગયું, “ દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ ” એ નિયમે ચંપકના ચિત્તમાં જૂદી જ તરેહની ચમત્કૃતિ હવે ચમકવા લાગી. તેણે હસતે મુખે ને મણિ સામે તીરછી મીઠ માંડતાં કહ્યું:—

“ એમાં વાદ જેવું કશું જ નથી. મારે ત્યાં ગાલીચા હોય, તો તમે શેતરંજીમાંથીયે ગયાં ? ”

“ ચંપક ખરું કહે છે ! મારા એ દોસ્ત જેવા તાલેવાન મિત્રો આવે, તેમને કંઈ કાચળો કે તાપકું પાથરીને બેસાડાય ? ”

મણિનો પીપુડીનો અવાજ ક્યાંય લોપાઈ ગયો ને ચમારમાંથી પલંગ ખરીદતાં બચેલા સત્તર રૂપિયામાંથી છ રૂપિયાની લાંબા-પહોળા પંનાની શેતરંજી રવિવારે જ ચિનું ખરીદી લાવ્યો.

તે પાંચઝાં પછી પલંગને શેતરંજીવડે પોતાની નાનકડી મેડી કેવી મનોહર લાગે છે, તે જોવા-વિચારવામાં, નહિ નહિ તોય અડધો કલાક ચિનુંએ વિતાવ્યો હશે !

એ જ રાતે ચિનું અમરચો બેસવા સારૂ ચંપકને ત્યાં

મથો. તેણે શેતરંજી ખરીદાની વાત કરી. ચંપક રાજી થયો ને ઘામે રહીને મુદાસર વાત છેડી:—

“ ચિનુ, પલંગ છે તો મઝાનો; પણ લાઠડું જરા જૂનું લાગે છે. જો, બજારમાં ફ્રેન્ચ-પોલિશ મળે છે, ને જે ચાર આનાના સેન્ડપેપર ખરીદવા; એ રેતિયા કાગળથી પ્રથમ પલંગના દરેક ભાગને ઘસીને સાફ કર્યો હોય ને પછી તેનાપર જે ફ્રેન્ચ-પોલિશ લગાડાય, તો પલંગ ખાસ્સો પચાસ રૂપિયાનો બને. ”

ચિનુને હવે ઝોંઝો જ પલંગ વેચવા જવો હતો; છતાંય તેણે દોસ્તદારની સલાહને પડતા પહેલાં ઝીલી કીધી: કેમકે “ એમાં ઝાઝા ખર્ચનો સવાલ નથી ” એવી ચંપકના દલીલ તેને મીઠી મધ લાગી હતી. ખીજો દિવસે સવા રૂપિયામાં બેય વાનાં ખરીદાયાં.

પોલિશનું કાર્ય મહિના કામળ હાથને સોંપાયું. પતિપરાયણ પાવત્ર ગુજરાતણુ! એનો જોટો જગતબરમાં મળવો મુશ્કેલ છે. પલંગને ચળકતો બનાવવા પાછળ મહિએ ચંપકગી જેવી આંગળીઓનાં ટેરવાં રાતાંચોળ કરી નાખ્યાં; પણ જુગ્મવાન પતિ હોય તો જ તેની કદર જુગ્મય ને ? પલંગ દીવામાં કેવો ચળકે છે, તે જોવા સાફ ચંપક રાતે ચિનુને ત્યાં આવ્યો ને છાતી કહાડીને, ચિનુને

ખભે હાથ ટેકવી ચંપક બોલ્યો:—“કમ ચિત્તુ ! આ શોભા કાની સલાહને આભારી છે ? ”

ચંપકના આભાર (!) ના જારથી ચંપાયલા ચિત્તુએ એનો પ્રત્યુત્તર મિઠા હાસ્યમાં જ આપી દીધો.

૬

એ વાતને અહવચ્ચારિયું વીત્યું: પછી આસો વદ એકાદસી આવી. વદ એકાદસી એટલે દીવાળીના પગરજીનો માનીતો દિવસ. પોતે આ વર્ષની દીવાળીમાં કેવા રંગરામ ઉડાવવાનો છે, એ વિષે હંચી જાનીમાં ચંપક ચિત્તુ આગળ વાત કરી રહ્યો હતો અને તે સાથે જ ચિત્તુને કળવિકળથી હસાવી રહ્યો હતો કે “પલંગની જ પાસે નાનકડું રાઉંડટેબલ હોય, તો તેનાપર મુન્દર લેમ્પ સળગતું રહે ને પલંગમાં પડ્યા પડ્યા નિગંતે વંચાય: વળી ટેબલકલ્લેય હોય તો સોનાથી પીળું શું? ટેબલકલ્લેયપર ચિનાઈ તાસક હોય ને તેમાં પાન-સોપારી પડ્યાં હોય: કને જ એકાદ બે ખુરસી પડી હોય ! પછી કશું બાકી ન રહ્યું; અને આ સઘળી ઉજ્જુપો પૂરવા સારું એકાદ માસનો જ પગાર ખર્ચવાનો છે; પણ એટલાવડે તારું દિવાનખાનું કેવું દીપી ઉઠશે, તેનો ખ્યાલ તને હમણું ન આવે. હવે દીવાળી હુંકડો આવી. મારા

જેવા દોસ્તોને વ્હાપાણી પુસ્તાય નોતરીય કે નહિ ? હવે પલંગ વસાવ્યા પછી બોંયપર બેસાડાશે ? એમ કરે તો મારે શરમાવું પડે. ”

પત્નું. આઠ રૂપિયાના સસ્તા પલંગ પાછળનો મોંઘો પરિવાર ચિનુને વસાવવો પડ્યો. પરિણામે શેતરંજી, ફ્રેંચ-પોલિશ, ટેબલ, ટેબલક્લૅચ, ચિનાઇ તાસક, બાડા કાચના ઝોળા સાથેનું ટેબલ લેમ્પ, પા કબૂત્ર ખુરસીઓ અને એવું એવું ખરીદતાં તેનો પૂરા માસનો પગાર ખચાઈ ગયો.

૭

ઘરમાં સવાદસ આનાની સિલિક હતી ને દીવાળી માથાપર ઝહુમતી હતી. ચિનુ હવે ખરેખરી સંકટામણ્યમાં આવ્યો. ચંપક રિયતિ કળી મથો ને ઠાવકા દિલે તેને આશ્વાસન આપ્યું.

પણ લૂખા આશ્વાસનથી ઘરમાં થોડા જ પેસા આવવાના હતા ! ચિનુએ પચીસેક રૂપિયા ઉઝીના માગ્યા. બીડ વખતે મિત્ર, મિત્રની મદદ માગે એમાં સંકાય શાનો ? પણ એ તો ઉભય વ્યક્તિઓ મિત્ર હોય ત્યારે એમ અને : અહીં તો મચ્છુ જાતર મેચી મંઘાવણી હતી ! ચંપકે હવે પેતાનો મૂળ દાવપેચ લડાવ્યો :—

“મારા બાપુ દીવાળીના ટાંકણામાં જો જાણે તો મારી ધૂળ કઢાડી નાખે. અમારો કુળાચાર જ એવો છે કે આ પર્વમાં કોઈને પાપ સરખી ઉછીની ન અપાય.”

સાંભળીને ચિનુ ચોબિડો પડી ગયો. તેની વિચારમગ્ન દૃષ્ટિ પોતાની આંગળી ઉપર પડી. “મને અવેજમાં મૂકાને” એવું જાણે આંગળીપરની વીંટીમાંનું નંગ ચળકતી આંખે ચિનુને કહી રહ્યું હોય એમ તેને લાગ્યું. આખરે વીંટી અવેજમાં મૂકી, ચિનુ વીસ રૂપિયા અંપક પાસેથી મેળવી શક્યો.

૮

ધનતેરસનો સાયંકાળ વીત્યો તે રાત પડી આદિસના કામના કબાણુને લીધે ચિનુ આજે રોજ કરતાં દોઢ કલાક મોટો આગ્યો હતો. તે આગ્યો ત્યારે દુર્ઘિયું વાળીને, ખ્વાન વઢને મણિ ઘરમાં બેસી રહી હતી. ચિનુ તેનો ઉદાસ મોરો સમજી ગયો, એટલે જાણીને જ કરી પડપૂછ ન કરી.

ચિનુ એવી અટકળ કરતો હતો કે વીંટીના કારણે મણિ ચિંતાનુર દેખાતી હશે ; પણ તે અટકળ ખોટી હતી.

જમી પરવારીને જન્ને મેડીએ ચઢ્યાં. કાણોપવંત એમાંથી કોઈ કાંઈ બોલે કે ચાલે ! છેવટ ચિનુથી ના

રહેવાયું. તેણે વાતચીત શરૂ થાય એ ઉદ્દેશથી આરંભ કર્યો તે આરંભમાં ચંપકને જ સંભાર્યો. ચિનુ બોલ્યો :—

“ કેમ આજ ચંપક ન આવ્યો ? ” એટલા શબ્દો જ મણિ માટે પૂરતા હતા. પવનથી લગાર ઠંડા પડેલા અંગાર કેરોસીન ઢળવાથી જેમ બમ્બડી ઉઠે છે, તેમ મણિના અંગે મૂંઝવાઈ રહેલો ચંપક પ્રત્યેના ક્રોધાનળ બમ્બડી ઉઠ્યો. ઇંછેદાયવી સિંહણ પંઠે તે તડપી ઉઠી :—

“ મુઓ તમારો ચંપક : તમને તે ચયું છે શું ? એના વના તો દેશદશા જ નથી સજ્જતી. હ્યો આ તમારી વીંટી.”

એટીમાંથી દાદીને મણિએ પેલી વીંટી ચિનુના હાથમાં મૂકી. ચિનુને આમાંનું કંઈ જ ન સમજાયું. ચંપક માટે આવા શબ્દો શા ? વીંટી તેની કનેથી મણિ પાસે શી રીતે આવી ? વગેરે વિચારવમળમાં ચિનુ દૂધમાં ખાવા લાગ્યો.

ઓહહ બહુ ભારે હોય છે. તે રીતે છેલ્લે સહજવારમાં. મણિ આખરે વિશુદ્ધ ગુજરાતણી હતી, પવિત્ર આર્યરમણી હતી. તેનાથી ચિનુને ચિંતામ્મસ્ત ન રખાયો. એણે જ દૂંડામાં અપશુકનીઆળ ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો :—

“દીવા વખતે ચંપક તમારું નામ લેતો ધરમાં ધુસ્યો. તેના ચાળાચટકા મને સમજાઈ ગયા. મેં ઘણુંજે કહ્યું કે એ આવે ત્યારે આવજો : જાવ મારા ધરમાંથી. પણ એ જ્ઞાનવૃત્તિનો ગુલામ બનેલો લાગ્યો. આખરે મારે જાતપર જવું પડ્યું. એવો હડસેલો માર્યો, કે દારૂડિયો દારૂના ધેનમાં જોમ લથડિયું ખાઈને જમીનને નમસ્કાર કરે, તેવી એની દશા થઈ. પાછો તે ઉઠ્યો ને મિજાજ ખોઈને શવે તેમ બસવા લાગ્યો. શરમ ને શેની મારી મને લોક ભેગા કરવાનું ન સૂઝ્યું. એટલે તો ચંપક એનો ઉક્તિ અર્થ ક્યો. પણ તેના અધમ દાવપેચમાં એ ન ફાવી શક્યો. છેલ્લા પ્રયત્ન તરીકે તેણે આપણી વીંટી ખતાવી, ને આપે અવેજમાં મૂકીને આણેલા રૂપિયાની વાત કરી. મેં પરમેશ્વરનો પાડ માન્યો : કેમ કે “આજરૂદારની દીકરી હોય તો ધરી દે રૂપિયા ને લઈ લે તારી વીંટી ; નહિ તો ઇનામ તરીકે આપવા આવ્યો છું, તે રીતે લે.” એવું તેણે કહી સંભળાવ્યું. હું બેઆજરૂદારની દીકરી નથી : નાથ ! પિયર જાઉં, ત્યારે બાપુ કનંથી બળ્લે પાંચ પાંચ રૂપિયા લેતી આવતી : એમ કહીને, તમે જાણો છો કે પચીસેક રૂપિયા એકઠા થયા હતા ; તેમાંથી વાસ રૂપિયા તમારા ચંપકના છેડામાં ઉશીટયા ને આજરૂ જાળવી.

આખરદારની દીકરીએ, આખરદારની વીંટી—મારા લગ્ન સોહનું એ પવિત્ર સંસ્મરણ—પાછી લઈ લીધી.”

બોલતાં બોલતાં મણિતું હેયું બરાઈ આવ્યું. ચિત્તુને રહેરા તો યુગ્મતા દીપક કરતાંય વંધારે ઝાંખો પડી ગયો હતો.

મણિએ નીચી નજરે ભોંય ખોતરતાં ચિત્તુના સામે જોયું. સ્વામીનો દયામણો રહેરા જોઈને એ સ્નેહદેવીને લાગી આવ્યું. તેણે પોતાનો અવાજ બદલ્યો ને બદાલસોયા શબ્દે ચિત્તુને કહ્યું :—

“ પારકી હવેલી જોઈને પોતાની ઝૂંપડી તોડવા જેવું કરતાં કેવું પરિણામ આવે ? નાથ ! સસ્તો પલંગ બાદ બારે પડ્યો, નહિ ? દરો : ચનાર થઈ ગયું ; હવે બધું બૂલી જઈએ તો સાહે.”

“ મારી મણિ ! બધું બૂલી જઈશ, પણ તારી શુશિલતા મારાથી નહિ બૂલાય. તું રાંકના ઝૂંપડાતું રત્ન છે, ને પલંગ મારે મન તો હજીય સસ્તો છે; કેમ કે તેણે જે અનુભવ શાખવ્યા છે, તે કેટલીય કિંમતને બોલે ન શકે.”

“ ત્યારે તો એજા પલંગો રાજ ખરીદવા, હં કે ! ”
મણિએ ટાણે માર્યો.

“ પલંગ તો નહિ, પણ માસ—પખવાડિયે કાંઈ પારણું ખદીયા વગર ચાલશે ? ”

“ બળ્યું ; એવા ને એવા રહ્યા ; ક્યારે સુધરશે ? ”

“ ક્યારે સુધરીશ, છટું ? ”

જણાવવાની જરૂર નથી કે “ કહેવામાં ” ત્રિનુએ ચાલાકીથી મીઠું એક સુખ્યન લીધું અને એ રીતે ગમગીનીભર્યા ધનતેરસના દિવસને બૂલાવી દે એવી માઝમરાત અપૂર્વ આનન્દમાં ક્યારે પસાર થઈ, તેની દંપતીને ખજાર સરખી ન પડી.

પુસ્તકોનાં ઘરાક

“પાંડુપાર ઉઘાંગે આગાદ, રણિઆમાયું રાજનગર,
સાક્ષરેલી જૂમિ ગણાય છે: પાણુ પ્રમાણુમાં જૂકસેલસેની
દુકાનાં ઓછી હોઇ, દરેક વાતનાં પુસ્તકો વેચનારી ‘મુખ’
‘કેશન’ની ઓછાદ નવી દુકાન ઉઘાડવામાં આવે, તો ધંધો
ધમધાકાર ચાલે અને સાક્ષરોને મનગમતાં પુસ્તકો પૂરાં
પાડવા રૂપે સાહિત્યસેવા પણ ગળતરી શકાય.”

મિ. મનોહરલાલે તેના જીવનન દોસ્ત દાબોલકને
કાચકી સલાહ આપી,

મનોહરલાલ આગળથી એક વર્ષ પરનો કાલેજીઅન હતો.
મન્ટરમાં નપાસ થયો અને નાણાં પહોંચ્યાં નહિ, તે સાથે
જી. એ. સુધી પહોંચવા બેઠલું મગજ પણ પહોંચતું ન
હતું, તેથી કોલેજને રામરામ કરી હવે પોતે ઘેર બેઠા છે.

પણ ભેર બેઠે શો દહાડો વળે? ધરનાં સૌ કોઇ ફેલી
આય. તેને ટોકારી ટોકારીને કાણો કરી નાખે. દહાડો હગ્યા
સિવાય રહે તો ધંધે વળગવાની શિખામણ પોતે સાંભળ્યા
વિના રહે.

મનોહરના આટલા પરિચયપરથી તેના મિત્ર દાબોલ-
કરનો પણ વાચકને પરિચય થવો જોઈએ. એકખીજના
વિચાર-સ્વભાવ મળતા આવે ત્યારે જ મૈત્રી બન્ધાય ને ?
એટલે જ્યાં મનોહરબાઈ તેવા દાબોલકર દાદા.

દાબોલકર દક્ષીણી બન્ધવા હતો. પણ ગૂજરાતમાં
ઉછરેલો, એટલે ગૂજરાતી ભાષા અને ગૂજરાતીઓ સાથે
પોતે ઠીકઠીક હળી ગયો હતો. મનોહર અને દાબોલકર
વચ્ચે તફાવત એટલો હતો કે મનોહર પોતાની આર્થિક
પરિસ્થિતિમાં લખો ટાટ હતો, ત્યારે દાબોલકર કાંઈક લીસો
હતો.

પણ “કાંઈક” લીસો હતો એટલે આશ્ચર્ય વાસ્તે
નોકરી બોકરી ક્યાં વગર ટટું કેમ ચાલે ? નોકરીની પોતે
હમેશ્વારી તો ધણી વેળા કરી ચૂકેલો, પણ ગજ વાગેલો
નહી ; તેથી કમાણીના કોઇ રસ્તાનો શોધમાં જ હતો
અને મિત્રની ઉપર્યુક્ત સલાહ મળી, જે તેને મીઠી
મધ લાગી !

મનોહરની સલાહ અને દામોદરની મુદી; એ વડે “મુખ્ય ફેશન”ની નવી દુકાન ઉઘડી. દામોદરે જાણીતા સાક્ષરોનાં પુસ્તકોથી, નવાં બનાવરાવેલાં કાચનાં કપાટ ભરી કઢાડ્યાં. દુકાન પણ માણેકચોક જેવી મોખની જગાએ સારા બાડાથી રાખવામાં આવી અને ધનતેરસ જેવા શુભ મુહૂર્તે દુકાનના મુલ્કેશ બેઠા.

પણ દીવાળીના દહાડામાં ધરાક-પરેશ ન જ હોય એ સમજાય તેવી વાત છે. કાર્તિક માંદનો બેઠો. બેસતા વર્ષે પણ બરાબર બોણી ન થઈ. અલખત, નવી દુકાન, એટલે ભાવખૂના સક્ષરો, કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને બાકુલી પુસ્તકો લખી આપનાર લેખકો (!) ની બીડ તો જામેલી જ રહે; પણ એવા જમાવથી દામોદરના ધરમાં પુટી બદામ સરખી શી રીત આવે? એથી કિલ્લું, દુકાનબાડું અને પુસ્તકોને અંગે રાકાયલા રૂપિયાની વ્યાજખાધ તો કપાળે ચોટેલી જ રહે !

એમ કરતાં કરતાં કાર્તિક શુદ્ધ પાંચમ આવી, એ પાંચમ એટલે “લાભપાંચમી.” દામોદરને વિશ્વાસ હતો કે આજથી તો જરૂર “લાભ સવત્યા” થવાના. એવા બંદેસે પ્રગાતના પડેરામાં નહાઇપેઇ, દેવસેસ કરી, લગીર નાસ્તો લઈ, પોતે સાંતીક ને કુંચીઆ

લઈ દુકાને ગયો. ત્રણ વાર દુકાનને નમસ્કાર કરી, પ્રભુના નામનો હોઠ શફડાવી, દીન વદને તેણે દુકાન ઉઘાડી. ઝાડુ વાળી, ખડીઆમાં નવી શાહી રેડી, નવી કલમ બનાવી, ચોપડા ઠીકઠીક ગાદીપર ગોઠવી, અગરબત્તી સાથે ધીના દીવો પ્રકટાવી, ઘરાકની વાટ જોતો પોતે તકીઆને અંદલીન ગાદીપર બેઠો. જોટલામાં માલજી આવી. માલજી ગાદીપર ફૂલ મૂક્યાં. જો કે કરેણુ, બારમાસી ને હઝારીનાં જ ફૂલ હત્યાં—મોગરો મુલાય કે જૂજ—જામ—ચંપાનો સાગ અભાવ હતો, છતાં ડમરાવડે નુગન્ધ બહેંકે મારતી હતી. પણ સુગન્ધ મટે જોણી જાણી કરાવવાની હોય' સુગન્ધ વગરનાં ફૂલ હોય તો પણ શું? ધીના દીવો પાસે ખુશખોદાર અગરબત્તી તો ચેતેલી જ હતી ને !

સવારના પહોરમાં શકુન કરાવવા આવેલી માલજીને ખાલી છાજડીએ કાંઈ વિદાય મરાય ? દાબોલકરે એક આની આપી. માલજી વિદાય થઈ. તે ગઈ કે તરત જ એક ઘરાકનું આગમન થયું. માલજીના શકુન તો સારા !

ઘરાકનું નામ બુધિયો હતું, પણ બુધિયો કહાને તો ઘરકટુમ્મ બોલાવતું. માનાર્યે વપરાતું નામ બુદ્ધિશંકર હતું. બુદ્ધિશંકર બડાક લઈને દાબોલકરની દુકાને ચડ્યો. હાથમાંની લાકડીને પોતાની બેઠક આગળ આડી ગોઠવીને

મકી. આંખનાં ચમ્માં હાથા હાથના અંગુઠાથી અંન અંગુઠા તરફથી ગણતાં ત્રીજી આવતી આંખનીવડે લગીઃ કયાવીને બરાબર કમાં. પછી તેણે ધારી ધારીને પુસ્તકોના કપાટ નિહાળ્યાં. દાબોલકરે તેને માનથી કપાટોમાંનાં ઉચ્ચ પ્રતિનાં પુસ્તકો વિષે વિવેચન કરી સંબળાવ્યું. કેાઠ માટીના પુતળાનું ડોકું અન્દર ચૂકાયલી કળ વડે ઉચું નીચું થતું હોય, તેમ દાબોલકરનું વિવેચન સાંભળતું મુદ્દિશંકરદું ડોકું હકારમુચક ભાવે માત્ર ઉચું નીચું થયા કરે. પછી વિવેચનનો આરો આવ્યો ને બોલતો તે બંધ થયો, ત્યાં પેલા ધરાકે કથું : -

‘ તમે કલાપી રાખો છો, નહિ વાર ? ’

દાબોલકર :- કલાપી તો હવે હયાત ક્યાં છે ? તેમની જગ્યા તેમનાં પુસ્તકોમાં હોય છે અને એ જગ્યાવાળાં તમામ પુસ્તકો મારે ત્યાંથી આપને મળશે, આપું ?

મુદ્દિ :- [મસ્કર ! હું પણ તેમનાં પુસ્તકો વિષે વા પૂછતો હતો. વાર, ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો છે ?

દાબોલકરે ઉઠીને કપાટ ઉઘાડ્યું, અને કલાપીનાં કેકાન્વ, માત્રા ને મુદ્દિકા, કાસ્મીરનો પ્રવાસ, સંવાદો અંન સ્વેકનમર્ગના વિચારોપરનું વાત્તિક વગેરે પુસ્તકો લાવીને મુઘિયા આગળ ખડક્યાં. તે બારીક દ્રષ્ટિયે જોઈ રહ્યા પછી તેણે પૂચ્યું :-

“ જો કે “ કલાપીનો વિરહ ” કલાપીકૃત ગ્રંથ નથી, પણ કલાપીને લગતો તો ખરો જ ને ? ”

ઉત્તરમાં દામોદરે તે પુસ્તક જ લાવીને ગાદીપર મૂક્યું. ઉપર જરા ધૂળ હતી હતી, તે પીછીવડે સાફ કરી. સાફ કરતાં ભુધિયાને રહેજ હતી. પણ પોતે ઉદાર, એટલે હાથવડે ટાટ ખંખેરતાં ‘ કાંઈ નહિ-કાંઈ નહિ ’ કહીને તેણે દામોદરને પાછું પૂછ્યું :—

“ તમે નવી દુકાન ખોલેલી છે અને વતના મૂજરાતી નથી, એટલે કદાચ નહિ જાણતા હો, કે કલાપી મણિલાલ નબુભાઈને પોતાના ગુરૂ તરીકે ગણતો હતો.”

“ હશે ; તેમનાં પુસ્તકો પણ હું રાખું છું, લાવું ? ” દામોદરે કહ્યું.

ભુધિયાએ હકાર બણવું ટોકું દલાવ્યું, કે તરત જ મણિભાઈનાં લગભગ ચાળીસેક પુસ્તકો લાવીને દામોદરે ખસાં કરી દીધાં. ભુધિયાએ એક એક એકને બાતુપર ચપ્પી કરી. પછી પાછું તેણે પૂછ્યું :—

“ મણિભાઈ અને ગોવર્ધનરામ બન્ને એક જ ભૂમિનો પાક. તમે ગોવર્ધનરામને તો ઓળખતા હશો જ. સસ્વતીચન્દ્ર—”

વામ્ય પૂરું થતાં પહેલાં તો ગોવર્ધનરામકૃત સસ્વતીચન્દ્રના ચારેય ભાગ, રત્નેશ્વર, દયારામના અક્ષરદંડ,

લીલાવતી જીવન કલા, વગેરે ગ્રંથો લાવીને દાનોલકરે રજૂ કર્યા. તે જોતાં જોતાં બુધિયાએ કહ્યું :—

“જે કદર ગૂજરાત ! કલાપીએ નહાની વયમ સાહિત્યની કેવી સુંદર સેવા બજાવી છે ! મહિમાધાએ સાહિત્યમાં ફેટલો બધો ઉત્તમ ફાળો આપ્યો છે ! જોવાર્દનરામભાઈના સરસ્વતીચન્દ્ર તો ધેરધેર વંચાતો થઈ ગયો છે પણ અક્ષોસ-બેશક અક્ષોસ-એકદમ અક્ષોસની વાત છે કે ગૂજરાતી સાહિત્યના હયાત સાક્ષરોએ તેમનું નામ અમર રહે તેવાં સ્મારકભડોળ કર્યાં નથી.

દાનોલકરે ઉઠ્યો અને ‘ જોવાર્દનરામ સ્મારક અંક,’ જે સમાલોચક કાર્યાલય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલો, તે લાવીને બુધિયાના હાથમાં આપ્યો. લઈને બુધિયાએ હેઠળ મૂક્યો ને વાત આગળ ચલાવી :—

“અને સ્મારક જોઈશું ગૂજરાતનું મળું ન હોય. તો ખેર ; ગૂજરાત જ્યાંતી ઉજવવાથી પશુ ~~પશુ~~ ! અક્ષોસ હજાર વાર અક્ષોસ ; મિ. દાનોલકર, ~~હું~~ સમજ્યા ?”

“ખરેખર અક્ષોસની વાત છે. પણ આપને કમ-ક્યાં પુસ્તકો ખરાદવાનાં છે, તે હું હજી ન સમજ્યો.” દાનોલકરે જરા કટાકું મ્હોં કરીને કહ્યું.

“હવું તમારી જેરસમજ થાય છે. હું એમ કહું છું કે તમારા સરખા નવી દુકાનોવાળા સમજવા જેવું સમજતા નથી, ને ન સમજવાનું સમજી જાય છે. મુદ્દાની વાત હું એમ કરતો હતો કે મહંમ સાક્ષરોની જ્યંતીએ ઉજવાય તેવી કોઈ હીલચાલ થવી જોઈએ અને તે કામમાં સોનામહેર જેવી તમારી મદદ- ”

“મદદ ? મારી મદદ !” દાબોલકરે વચમાં જ પૂછ્યું :—“મિસ્ટર, તમે પુસ્તકો ખરીદવા આવ્યા છો, કે અપારના પહેરમાં ગાંઠનું ગોપીચન્દન ઘૂટવા ?”

બુધિયો કેવી જાતનો ધરાક છે, તેનું દાબોલકરને કાંઈક જાન થતું જણાયું. પુસ્તકોના ઢગ ખડકવામાં પડેલી મહેનત જણાઈ તો નહિ થાય, એવી તેને શંકા થઈ. શંકાથી લઈને મનમાં જ તે બળકેયો : “લાભ પચ્ચીને ઢહાડે આવી ખડખડપાંચમ ક્યાંથી આવી ચડી !”

તેને વિચારમાં પડેલો જોઈ બુધિયો બોલી ઉઠ્યો :—

“કલાપી, મણિભાઈ, ગોવર્દનરામ જેવા જો હયાત હતા, તો આજ સુધીમાં તો તેઓએ કેટલુંએ સાહિત્ય આપ્યું હતું ; પણ અફસોસ ! તે મરી ગયા. મિ. દાબોલકર ! તમે પણ એ જ વિચારમાં પડ્યા હશે. ખચીત

તેમની ખોટ ન પૂરાય એવી છે. પણ કહે છે ને, કે જોનો અહીં ખપ તેનો ત્યાં પણ ખપ. અરેરે, મરી જ ગયા!!”

હવે દાબોલકરના મગજનો પારો ચડવા માંડ્યો. તેણે તદ્દપીને કહ્યું :—“ગયા તે કંઈ પાછા આવવાના છે? હવે તેનો શોક શો?”

“બલા માણસ છો.” મુધિયાએ કહ્યું. “શોક કાંઈ ક્યાં થાય છે? તમે તો લાગણી વિનાના લાભો છો.”

“બળી લાગણી ને મૂઆ અમે બલા માણસ! શોક થતો હોય તો ઘેર જઈને મૂકા પોક, એટલે પત્યું. હું અહીં શોક કરવા બેઠો છું કે ધંધો કરવા?” દાબોલકરે ડાંગા કહાડનાં કહ્યું.

“ધન્ધાને વખતે ધન્ધોય કરવો; કાંઈ ના કહે છે? પણ હું નો સામાન્ય વાત કરતો હતો. વાતમાંથી વાત નીકળે ત્યારે જૂનો પ્રસંગ સાંભરે. વાડ, ત્યારે તમે મૂજગતી ઉપરાંત બીજી કંઈ કંઈ બાપાનાં પુસ્તકો રાંખો છો?” મુધિયાએ પૂછ્યું.

“અંચેજ છે, થોડાં હિન્દી પણ રાખ્યાં છે.”

હવે કાંઈક ખરીદી થશે એમ જાણીને ધીરથી દાબોલકરે ઉતાર દીધો. ઉતાર પૂરો થતાં જ મુધિયાએ પાછું પૂછ્યું :—

“ને બંગાળી એક પણ નહિ! બંકીમચન્દ્ર ચંદ્રોપાધ્યાયની કથાઓ :—”

“એડિટર આપણા તો તરત જ મંગાવી આપીશ; વળતર પણ સાફ મળશે.”

દાનોલકરનું બોધનું પૂરું થતાં યુધિયાએ તેની સમાજીર થવી સુધારી :—નહિ નહિ, હું એમ કહેતો હતો કે એમની કથાઓ આપણા બોવર્દનરામના સરસ્વતીચન્દ્ર એટલી પ્રખ્યાત છે, પણ અરેરે, એ બંગાળી બાલુ પણ ભુલ્હરી ગયા! દેશનું જ કેમનસીય, બારસોસ, આ તે શું કહેવાય!!”

“તારા બાપનું કપાળ કહેવાય?” દાનોલકરને પિત્તો હવે ઉછળ્યો. “હજુ કંઈ વકરે તો થયો નથી, ને—”

“પણ તારો બાપ બી મરી ગયો છે—બધા બગવાન!”

“તું ચે સાચે શું કામ ન મરી ગયો?”

હવે બરાબર ચક્રમક શરવા લાગી. યુધિયા દાનોલકરને કંઈ કહેવા જતો હતો તેવામાં, રેલ્વેના નિમમ પ્રમાણે વખત ચવાઈ હોટલમાંથી ચઢાનો કપ લઈને ઓકરે આવ્યો. ઓકરાએ માદી આગળ જોવો કપ ચૂક્યો કે તરત જ યુધિયાએ દાનોલકરના સામું જોઈ ‘થેંક્યુ’

કહી આસ્તેથી રોકેખીમાં ચઢા રેડી પીવા માંડી. પીતાં પીતાં વિવેક વાપર્યો :—“ અમસ્થી ચઢા શું કામ મ'ગાવી.”

“ તારું માથું ફેડવા.” દામોલકરે અપમાનજનક ઉચ્ચાર કર્યો.

“ પશુ-પશુ ” ખાલી થએલી રોકેખીમાં, કપમાંથી ચઢા રેડતાં બુધિયો બોલ્યો :—“ પશુ તમે સાંભળ્યું છે કે ? મનોહર માથું ફેડવાથી જ મરી ગયો હતો, મરીજ બાપડો !

“ ફાણુ ! મનોહર ? ” દામોલકરનો એવ. અભરાયો. “ અરે એ તો મારો દોસ્ત ! કયા મનોહરની વાત કરે છે તમે ? ”

“ હું મનોહરની જ વાત કરું છું ; પશુ તમરો દોસ્ત હોય તો તેના મોતથી આજસુધી તમે કેમ અભણ્યા હો ? તેને ગુજરી ગયે તો દિવસો થયા.”

“ અરે પશુ કયા મનોહરની વાત કરે છે ? દામોલકરે પુનઃ ગંભીરતાથી પૂછ્યું.

“ કેમ વળી ? મુંગધના છાંખામાં નહોતું વળ્લિયું ? ગંધાને ત્યાંથી ગઈ કાલે સુંઠ લાવેલાં તેને લંચેટેલાં ' મુંગધ સમાચાર 'ના ઠક્કડામાંથી જે તો તે અમર વાચી હતી, કે મોટર તમે અડકદમ આવવાથી મનોહર નામના એક દસ વર્ષના છોકરાનું માથું—”

“બસ કરો બાવા” તમારે અહીંથી હવે ઉઠતું છે કે નહિ ?”

દામોલકરે ચોબીલા પડતાં કહ્યું.

“તમે લોકો ગૃન્નરાત્રીઓના જેવો વિવેક વાપરતાં ક્યારે શીખરાના ? મ્હા પાછ, પણ પાનપાન ?” બુધિયાએ ધીરથી કહ્યું.

“પાન ગયું જહનનમાં, ને તું ચે જા સાથે. મ્હા તો તારા બા સગલા સાર આવી હતી, સમજ્યો ? બાલ, ઉઠ ; નહિ તો હમણાં હાડકાં ખંખેરવાં પડશે !”

“લે બા લે ; આ હયા. તેમાં જોટલો મિળજ શાનો ખુએ છે ? મિસ્ટર ! વેપારીએ તો ડંડો મિળજ રાખવો જોઈએ.”

શીખામણ સંભળાવતો બુધિયો પોતાની લાકડી હાથમાં લઈ દુકાન હેઠળ ઉતર્યો, અને દામોલકર મનમાં લે મનમાં, બાવા દુરસદીઆ ધરાક માટે કેવાંય “સ્વસ્તિવચન” જોખતો પેલા પુસ્તકોના ઢગને પાછો કપાટમાં ઝાટવતો લાગ્યો.

વિધવાનાં વિતક

વિતકવાતો બૂલાતી નથી. ઉઘાધથી ખવાધ જતા લાકડા જેવી હું, વગડા જેવા ધરમાં પડી પડી સડું છું; ફરિર આમ ને હેઠળ ધરતી: ભગવાન વગર કોઇ સંભાળ હોનાર નથી. ઉજડ પેરાનમાં એકલા ઝાડ જેવી છું, અર્થસંસારમાં મોતની વાટ જોતી છું છું: વિધવાજીવનની કોને તમા છે?

કરમકથા જૂની છે ; છતાં સંભારીને લખું છું, ત્યારે એ ખનાવ જાણે અત્યારે જ ન ખન્યો હોય, એમ તાજે લાગે છે.

સમજણી થઇ, ત્યારે મેં જાણ્યું, કે પૂરાં આઠ વર્ષ પછી થયાં નહતાં, સારે મને પરજીવવામાં આવી હતી.

ખરણી ત્યારે માડીની મીઠી છાંય નહતી. બાપનું સુખ તો તે પહેલાંથી જ જોયું નહતું. કુટુંબમાં કાકા હતા અને મેસાળમાં મામા હતા.

નાતજાતમાં ને પંચની પટલાઈમાં કાકા જે જોસે તે બહાદુર હરે. કાકા હાવે તેમ વર્તી શકે : કાકાને કાઠ પૂછનાર ન હતું. તેમને પૂછે તેને બગવાન પૂછે ! કાકાનો એટલો કરપ.

કાકા જેવા મામા બાંજગડીઆ નહતા ; પણ એમના કરતાં મમતીલા બારે.

કાકાને કરપ ને મામાનો મમત : બેની વચમાં મરે થયો મરેક કું કુંવારી હતી. કુંવારી કન્યાના ઉમેદવારો ક્યાં જોઈ હોય છે ? પૈસા ન કરે તે લાગવગ કરે : મારી સમાઈ માટે કાકા—મામાપર લાગવગનો વરસાદ વરસ્યો. તેની અસર બન્નેને થઈ. બન્ને જણે મારી સમાઈનું ચોકું જુદે જુદે ઘેર જોડ્યું. કાકા—મામાએ બનોમન. મારે સાર પૂરેલા મોતીડે ચોકથી હું તો ઠઠ સખી અભણી જ રહી.

કહ્યું તેમ મામાનો મમત ખરણીઆના મમત જેવો હતો. કાકાએ જે ઘેર સમાઈ કરવા ધારેલી, તેનાથી જુદે જ ઘેર મામાએ ઘાટ બેસાડેલો. સમાઈ સાર નિર્માણ થયાં બે ઘર, અને મામાપવિદોષી ગરીબ ગૌ હું એકલી !

તમને કદાચ શંકા થશે કે કન્યાને ‘કૃષ્ણાર્પણ’ કરવામાં વળી કરપ શી? મતભેદ શી? બેમાંથી જે મુદ્દતિયો સારો હોય, તેને ત્યાં લગ્ન થાય. પણ જેવી શંકા બોળાં દિલ જ કરે. શાથી કે લોકોએ વાપરેલી લાગવગ બેવાંતેલી નહતી, લાગવગ સાથે “પાનસોપારી” વપરાયાં હતાં—જેવાં ભારે, કે જેના બ્યાજમાંથી ડોકરાં ખાઇ પીને આનન્દ કરે. આ કારણથી લાગવગથી “કન્યાનો વિવાહ તો હું જ કરું” એવું હુંપદ મનમાં ઉતરેલું.

માખાપ મરી શીટયાં, લારથી હું માખાને ત્યાં રહેતી. કાકાને એ વાત હવે ખૂંચી. માખાના જીવન નિરાંત હતી. “કન્યા પોતાના કબજામાં છે,” એ વિચારથી પોતાનો જ મમત પાર પડશે એમ માખા માનતા.

પણ માખાની મુરાદ જરૂર ન આવી. કાકા પેચીલાં હતાં મરજવેણાએ નરમ ધી થઇ જતા. એક દહાડો કાકીની જનમગાંઠ હતી; ત્યારે કાકીએ માખાને ત્યાંથી મને નેડાવી —કહેવગવ્યુ કે “કાકીની આજ જનમગાંઠ છે, તેથી તે અમારે ત્યાં જમશે.” માખાએ જાણ્યું કે એમ કંઈ એણી મગાઇ રીક દેવાય છે. ને બલે જમી આવે. કાકી સાંજના નાત વાગે મને નેડવા આવ્યાં હું તેમના નાથે કાકાને ત્યાં ગઇ જમી. કાકીએ સારાં સારાં કપડાં પહેરાવ્યાં.

કપાળમાં બાડ કરી. હાથે હાથીફાંતનો ચૂડો પહેસવ્યો. કંઈ કંઈ નાટારંગ થયા. કાકાના મનની મને શી ખબર પડે ?

મને કાકાએ કહ્યું:—“ બેન ! જન્મગાંઠ નિમિત્તે આજ મંદિરમાં મનોરથ પુરાવ્યો છે. ગાડી તૈયાર છે. આપણે દર્શને જઈએ. ”

અમે-એટલે હું ને કાકા—“ દર્શને ” ગયાં. પણ તે મંદિર નહતું. ગામની બાગોળે આવેલી વાડી હતી. મેં પૂછ્યું : “ કાકા, ગાડી તો વાડી બહી વળી ! ”

કાકાએ ખુલાસો કર્યો: “ વાડીએ જ લાડી-સાકાનાં લગન થશે. તું નાની રહી. તારી આગળ લગનની વાત અમારાથી ન થાય. ” કાંઈ મર્યાદા લોપાય !

આઠ વર્ષનું ગમરૂ બાળક, હું લગનમાં : શું સમજતું ? થાય તે જોયાં કરવું, એટલી જ સમજણ. અમે વાડીએ ઉતર્યાં. ત્યાં એક આવેઠ મુરખ અને ગેર એમ બે જણ બેઠાંતા. અમે અંદર ગયાં. ત્યાં દમના રોમવાળો એક યુવાન દીઠો. અષ્ટમ્પટમ્ બે શ્લોક બહી ગેરે મારો. હાથ તે યુવાનના હાથમાં નૂક્યો. ફાજતી હોઠિ તેમ એકવાર તો ઉછળી; પણ નિરાધાર કન્યાના ઉછળાસની કિંમત કેને હોય ? મને તે યુવાન સાથે લોકવાણી પ્રમાણે “ પરણાવી ” દીધી.

વિધિ-ગીધી-વિધાતાને ત્યાં. બૂલું છું : ખરાં લગન હોય ત્યાં જ વિધિ પણ હોયને ! લગનમગ મધ્યરાત્રે ઠન્યા શીડીને હું વડુ બની.

પછી અનિરુદ્ધ ને ઓખાનાં અણ્ણધાર્યાં લગન જેવાં જમણાનાં લગનની વાત બીજે દિવસે પ્રભાતના પહોરમાં આખા ગામમાં વાયુ વેગે ફરીવળી. વાટે ને ઘાટે, ચોટેને ચક્રે, કુવા કાંડે કે દેવમન્દિરે, જ્યાં જુઓ ત્યાં લગનનાં જ વાત ! મને એ વાતની ગંભીરતા, એટલી ઉંમરે શી સમજાય ?

મામાના પેટમાં તેલ રેડાયું. સમાઈ તૂટે; કાંઈ લગન ફાંક થાય ? મામાએ ધમપઠાડા તો પાર વગરના કર્યા. બહું થયું. લગન મિથ્યા ન થયાં. સમજણી થઈ ત્યારે “ હાય કિસ્મત ” કહી મેં કપાળ ફૂટ્યું.

સુકલકડી શરીર : ખાંસીથી આખો દહાડો ખૂ-ખૂ કરે; આખો ઉંડો ઉતરી ગયેલી. પાશેર અન્ન પચાવી ન શકાય : દમ તો દમબીટીને ચડયા જ કરે : કાંઈ વાત જ પૂછો મા. એવો મારો વર ! એ વર સાથે જીવતર લગણું પાનું પડ્યું !

પરબુધું છોકરું તો સાસરિયે જ શોભે ને ? મામાપ વગરનીને પાલવાય પણ ક્યાં સુધી ? મને દસમે વર્ષે વગાવીને ઢેકાણે પાડી. બહા બગવાન ! ‘ અન્નપૂજે ધૈર ’ જમ વસી.

બણે ગૌ-બિખૂડી વાછડી ! સોરી સોરીને અડધી થઇ જાઉં. સાસરું રમયાન જેવું ખાવા ધાય. બીડયાં ને સીડયાં, સોંપાય તે વેતરણ ખાક કામ કરું. ઘેરામાં પણ કેાઇ ન મળે. દત્તી એક રાંડેલી નથુંદ.

નથુંદની શી વાત કરું ? એના કરતાં તો કેાઇ કર્કશા બૂંડી સામુયે બલી હોય. રોજ મને લગડાં કે લે. કાંઈક કમ્પુર થઇ કે બેઇ લ્યો. ઝપાટો. વિકરાળ વાપણની પેઠે ધુરકે ને ઝેરી નાગણુ જેવો ફૂવાડો દરે. રાતા યોળ ડોળા દેખીને તો ઉભી ને ઉભી દાઝી જાઉં : નથુંદની આગળ તો ઝાકાનો કરપ કુળો કહેવાય.

નથુંદ ને મારી વચ્ચે ખારમો ચન્દ્રમા હતો; તેણે મારણ હતું. પરણ્યે દોઢ વર્ષ થઇ ગયું, છતાં મને અપરણી નહિ આવેલી; અને મારો પરણેતર નપાસ થયો. ખસ ! ત્યાંથી હું “ નઠારાં પગલાંની ” ઠરી ચૂરી. નઠારાં પગલાંનીને નથુંદ કાલે તેમ લહે-વહે ને માર પણ મારે ! એ તો નથુંદના અધિકારની વાત રહી !

પથારીએ વાળું, વાસીદું વાળું, લોટા-વાસણુ અજવાળું, રાંધું જળું, પાણી બરું. ખાંડું, મચ-મનુ દાળ વીણું ને બીજું જે જતાવે તે કામ કરું. તોય હું ‘ રાંડ ’ બૂંડી કરું. આ ‘ રાંડ ’ શબ્દ મારો નથી. હવે ધણીએ

નણુંદ મને એ જ વિશેષણ લગાડતી. હળવે રહીને વાત પૂછું, તો ‘ શાણી સીતા ’ ઠરતી: મોટેથી પૂછું તો ‘ લગાડ ’ ઠરતી. કંઈ પણ કારણ ન મળે માટે મ્હોં સિવીને રહું તો ‘ તોખરો ચડાવ્યા ’ જેવું મ્હોં રાખનારી મીઠી ઠરે. ભાંડવામાં તો મણુજ ન રહે. ગાળોના રોજ આવણુ-ભાદરવો વરસ્યા કરે.

ન ખમાય ત્યારે એકલી બેસીને એકાન્તે કઢાપો કરી દેવાને હલકું કરું. રડું, કકળું, નણુદીના સસરાં તીર સરખા તડુકા તોળાહ પોકરાવે ત્યારે મરી શીટેલાં માખાપને નામે છૂટે મ્હોંડે પાક મૂકું, પણ ‘ છાતી રહે બેટા ! ’ કહીને દિલાસો દેનાર કોણ હોય ?

પોતે નપાસ થએલા, એટલે તેમને વધારે વાચતું પડતું. તેમને મારાં દુઃખ કહું, તો બેવડું દુઃખ થાય પણ ના કહું તેથી પોતે ન સમજે એટલા અણુદ ન હતા. નણુદીના સ્વભાવથી ચે જાણીતા હતા. મને કોઈ કોઈ વાર આશ્વાસન આપે:—“ બેન વિધવા છે. એ જાણીજાણી, ન ધણીઆતી બેનના બોલ સાંભળવા ને સહન કરવા. સ્વભાવ પડયો. પ્રાણુ ને પ્રકૃતિ સાથે જાય. હોય; શું કરીએ ? આપણે મોડું મન રાખવું.” ધણીનો આટલોય દિલાસો મને કોઈ દેવનો દીલાસો લાગતો.

પણ એટલો દિલાસોયે ફટેલા કરમમાં લખાયલો ન હતો. તેમને દમતું દઈ વધી પડ્યું. લખતાં કાળજી શાદી નથી જતું એટલી હું નિષ્ફુર તો ખરી—તે પણ મહિના પથારીવશ રહ્યા. પણ નેતું દહાડામાં બે દિવસ પણ તેમની પથારી આગળ બેસવાની નણુદીની મના ! એવો વે'મ હતો કે તે મને ગમતા નથી તેથી રખેને હું ઝેર દધને જીવ લઉં !!

તેમનો અંતકાળ પાસે આવ્યો. કોઈ દહાડો નામ દધને મને બોલાવેલી નહિ, પણ નણુદીની સ્ત્રીહઠે શરમ તોડવી. તેમણે કહ્યું:—.....ને બોલાવો, મારે વાત કરવી છે. પથારીની આસપાસ ટોળે વળીને બેઠેલાંને પણ દયા આવી; પણ દેત્યને દયા હોય ? નણુદીએ મને પથારી આગળ ના આવવા દીધી. પ્રભુ તેમના આત્માતું કલ્યાણ કરે—મારું નામ લેતા અને મારા મેળાપ વગર ટળવળતા તે ગયા—અવસાન પામ્યા.

હું ચે નણુદી હવે સમોવડિયણ થઈ. નાની વયમાં પરણી ચે ખરી ને વિધવા ચે થઈ ! નણુદના ભાઈનો કાળ થયા પછી બીજે વર્ષે સખત પ્લેગ શાદી નીકળ્યો. તેણે નણુદને ઉપાડી લીધી. મામા—મામી પણ મરી પરવાયી.

હું તેર વર્ષની—પરણવાને હમણાં જ કંઈક પાકટ ગણાઉં—એવી વિધવા થઈ—અથવા સમાજે કે તેના રૌરવ

નરકગામી રાક્ષસી રિવાજોએ મને વિધવા જ રાખી; ને વિધવા બની એટલે હિન્દુસમાજમાં હડધૂત થઈ. પડ્યાં પડ્યાં સાસરે સડ્યાં કરવાનું ! સાસરું ખરું, પણ ઘર ભાડાનું ! મિલકત મળે નહિ. મહિનો ચાલ એટલે ઘરનું ભાડું ચૂકવવું કે દહાડો ઉગ્યે પેટનું ભાડું ભરવું ? તેય શી રીતે બરું ? નજીવું પડ્યું ક્યાં સૂધી પહોંચે ? ઉઘમેય શો કરું ? વીણવાની ત્રાણ લેવા જતાં “ દાળમાં ડાળું ” કિલ્મિષ દીકું ને ત્યારથી એ ઉઘમને નવગળના નમરકાર કર્યાં.

ત્યારે હવે કરું શું ? કોઈ કુવો-હવાડો પૂરે છે; કોઈ બગીચાં મરે છે; કોઈ ઝેર ખાય છે; હું શું કરું ? ફાંસો ખાઈને છૂટું ?

પારકોગણ્યે પાલોઠ સિધાળ્યે ને જીંદગીભરના દેવાતનમાં હોળી સળગી. ચૂડી-ચાંલો ગયો, એટલે અપ-શુકનીઆળ પણ બની ! વિધવાપર અંકુશેનો કોઈ પાર નહિ ! અંકુશ માટે કેટલી કાળજી ! એટલી તો શું પણ વિધવાજીવનના ઉદ્ધાર માટે તલભાર પણ ન મળે !

કહેતાં કાળજીનું કપાઈ જાય છે. હું રાંડી, તેને બીજે વર્ષે કાકા રાંડયા. જાણે મને મળેલા અન્યાયથી જ એમના-પર દૈવકોષ ન ઉતરે હોય !

કાકાને કુંવારી કીકી હતી. કીકીના સટામાં કાકા દરી પરણ્યા. કાકા કરોડવાર પરણી શકે ! કીંકરીઓ જેના

અળખા જાતે, એકવાર હાથ જાણ્યો તે જાણ્યો; તેનાથી ફરી કેમ પરણાય?

નવાં લગનવેળાએ કાકાએ મને તેમને ત્યાં તેડવેલી. ખૂણે સેવતાંય ઘરવૈતરાંમાં તો કામ લાગુંકની?

કાકી આણે આવ્યાં. નવાં કાકી ને વૃના કાકા. અમનઅમન અચ્છી તરેહથી ઉંડે રહામે અરિસો રાખી, “નવી” વાળમાં ફૂલેલ નાખે: જલેખી ધાટનો અંખોડો ગૂંથે: અંખોડ ગજરા ને ગુલાબ ધાલે: “આ સારું નથી લાગતું—ઉંદ, આ જ પહેરું” એમ, દર્શનદર્શને બદલાતા કાકારજીના વાધા પેઠે ‘નવી’ નવાં નવાં વસ્ત્રાબૂથણ સજે: ને એવું એવું જોઈ કાકાની વહેંત વહેંત છાતી ફૂલે. ખૂણે સંવતી વિધવા બત્રિજીને શું થતું હશે? એની કોને પડીતી? ન પડી હોય તો તેની સજા માટે મારી કને સત્તાય શી હતી? ઉંડો એક બહાનુંનો નિઃશ્વાસ નાખું, રડી રડીને આંસુ સૂકવું. આંસુને ઝીલનાર કોણ હોય!

હાય! હિન્દુ સમાજમાં જન્મી એ જ મારો વાંક? વૈતરાં ફરી મરું તોય આટઆટલી પરતાળ પડવાનું કાંઈ કારણ? વિધવા થઈ એટલે મનુષ્ય મરી ગઈ! મારામાં

લાગણી નથી ? રસ નથી ? વિકાસક્રમની શક્તિ નથી ? આશા કે ઉદ્ધાસ નથી ? શું નથી ? કિસ્મતનાં કાઠ ફર નખરાંથી હેવાતન નન્દાયું એટલે ભાગ્ય પણ ફરી ગયું ?

નાખી દેવાની વસ્તુઓને ય, પરદેશીઓ કળા ને કારિગીરી વાપરી કિંમતી ચીજ બનાવી દે છે : પશુ-પક્ષીને કેળવી કામમાં લેવાય છે : હું વિધવા થઈ એટલે ઉકરડે ઉશેડાનો કેવળ કચરો જ !

ને ઉકરડે તો નવા પામર જીવ ખદખદતા હોય છે. ત્યાં વિકાર, મલિનતા, દુર્ગન્ધ સિવાય બીજું શું દેખાય છે ! ઉકરડાને થોડો ઠંડેલી વિધવાપર એવા પાપી જીવોની ટટલીયે વિકારી આંખો ખેંચાયલી રહે છે—નથી લખાતું : લખવાઉં છું ; ઓ નિહર સમાજ ! વિધવાજીવનના વિકાસનાં પુણ્યક્ષેત્રોનાં દ્વારે તાળાં વાસો, ત્યારે તે જીવનનાં કંઈ દિશાએ વહન થાય ? વિચારું છે કદી ? શોધી વળી : વિચારી વિચારીને યાદી : નાતમાં સંયમનિષ્ઠમના શિક્ષણની એકેક સંસ્થા ન મળે ! નૈતિકધાર્મિક કેળવણીનો ય કેવળ દુકાળ ! નહિ વિધવાશ્રમ કે નહિ વિધવાશ્રમ ! અરેરે ! વિધવાઓના મુદાર અને ઉદ્ધાર વિના, કંઈકની આંતરડીના વિધવાઓના શાષે સમાજ શી રીતે ઉચે ચઢનાર છે ?

કાકત્કપિ !

વિશ્વકર્માએ રચેલા આ વિશાળ વિશ્વની, રેલના પાટાસરખી અનંત સપાટીપર આવ્યે, ભગવતી-પ્રસાદને આજ પૂરાં પચ્ચીસ વર્ષ થયાં. પચ્ચીસીની ખુશાલીમાં રૌપ્ય મહોત્સવ ઉજવવા નિમિત્તે સગાં સંબંધી અને નાતબંધુઓને મિષ્ટાન્ન જમાડવાનું તેમણે ઠરાવ્યું હતું. હું અને પ્રસાદ બન્ને ન્હાનપણના બાળગોઠિયા, એટલે મારે ત્યાં મિષ્ટાન્ન—નહોતરૂં ન હોય એમ બંને જ નહિ.

મિષ્ટાન્ન-ભોજન વાસ્તે પોતાની પચ્ચીસીને બંધબેસતી આવે તેવી, નાતનાં પચ્ચીસ તડની મજાગારી વાડી પસંદ કરવામાં આવી હતી; અને પચ્ચીસ મિત્રોને, પચ્ચીસ સગાંને, પચ્ચીસ નાતિલાઓને તથા પચ્ચીસ સ્ત્રીઓને, એ પ્રમાણે મળીને સો ઘેર નોતરાં દેવાયાં હતાં.

પચ્ચીસી નિમિત્તના મિહાજને ન્યાય આપવા સાર, પચ્ચીસ પચ્ચીસની જ્યુરી વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાઈ ગયા પછી, પચ્ચીસ પ્રકારની વાનીઓ પીરસવામાં આવી. તેને સક્રિય ઇન્સાફ આપતાં પૂરી પચ્ચીસ મિનિટ થઈ હશે. “ હશે ” શબ્દ એટલા માટે કે ભેડીવૈયાથી હાથનું કાંઈ અલંકૃત નહતું—નહિતો નિશ્ચયાત્મક શબ્દપ્રયોગ થાત.

અમે બધા જમીને પાન ચાવતા ને પેટ પંપાળતા બેઠા કે તરત જ પચ્ચીસીને ભૂલાવે તેવું આમેફોન ગણગણવા માંડ્યું; પરંતુ કમનસીબે એમાં ભારે વિક્ષેપ નડ્યો. અમે જે સ્થળે જમવા બેઠા હતા, તે સ્થળ હવે ખાલી પડેલું જોઈને, ડોળા ધૂરકાની ટમટમી રહેલા કાગડાઓ પાંખ ફેરડાવતા ત્યાં ઉતરી આવ્યા અને પેલી પચ્ચીસ પ્રકારની વાનીઓમાંથી વેરાયલું—છંડાયલું જે કાંઈ હતું, તે વીણી ખાવા લાગ્યા. ત્યારે અમારામાંના એક પરચિત સાથીએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું ને કહ્યું કે: “ લલિતાપ્રસાદ, તમે તો ઘણું પંખીઓની ભાષા સમજો છો; ઉઠીને, આ કાકમંડળને ઉરાડી મૂકો કે તે ‘ કા કા ’ કરીને શું માગે છે, તે સમજી આવો તો ગરબડ થતી મટે; મને વિધાનો મર્વ નહતો, કે હું વિધા વેચવાથે ઇચ્છતો નહતો; એટલે પંખીભાષામાં આ તમારો નમ્ર સેવક તરત જ ઉઠ્યો અને કાકમંડળ જ્યાં એઠવાડ વીણી ખાવા અને

કેવો કરવાની ફરજ બજાવી રહ્યું હતું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો.

ચોડીવાર તો મીઠા માંડયા સિવાય એ મંડળની દિલ્લયાલ તરફ જોઈ રહ્યો. પછી એક કામડો, હું અટકળ કડું છું કે એ મંડળનો આગેવાન જ હશે, તે મારી નજીક આવ્યો; તેને કાંઈક પૂછવાનું કરતો હતો તેવામાં તેણે મને સંબોધન કર્યું—“કા-કા”

મેં તેને તેની બાયામાં કહ્યું: “મારા ભત્રીજાઓ આવા નહોય. વગર ન્હોતરે પારકા ઘરમાં છુસી જનારનો હું મારા ભત્રીજા તરીકે તો હરગીજ સ્વીકાર ન કરું. જાઓ, સ્વેચ્છાથી માની બેઠેલા તમારા આ કાકાની મર્યાદા બજાવવી હોય તો અહીંથી ઉડી જાઓ—”

વધારે કહેવા જતો હતો એવામાં વળી વધુ કાગડા મારી તરફ ધપતા ધપતા આવીને એક સાથે “કા-કા” કહીને મને સંબોધન કરવા મંડી પડ્યા. તે શું કહેવા માગતા હતા તે હું તરત જ કળી ગયો. એટલે તેમને

શાંતમ્ પાપમ્ નો પાઠ સમજાવીને કહ્યું:—“જાઓ, ક્યાં જવું એ તમારે પૂછવાનું હોય જ નહિ. ક્યારનુંય એક કવિએ કહી દીધું છે કે:—

“જે ઘેર નોબતો વાગતી, રૂડા છત્રીસ રાગ,
અટર ચઢ તે આલી ધટયાં કાળા ઉટે છે કાગ”

એ ખડેર-ધેર જઈને તમારા અન્ય જાતબાઈઓ સાથે વાસો કરો:” પણ મારા આ શબ્દો પૂરા થતાની સાથે જ પાછો “કા-કા” નો કર્જુકટુરવ કર્જુગોચર થવા લાગ્યો. હું જરા ચીડાયો. મેં ફરીથી તેમની બાપામાં કહ્યું:—“ડાહ્યા થઈ ગયો. આવું તોફાન તમને ન ઝાળે-જુઓ, સામે આમેફાન ચાલી રહ્યું છે. ઇચ્છા હોય તો શાન્તિથી મારી સાથે સાંબળવા ચાલો. સાંબળવું નહિ અને સાંબળવા દેવું નહિ, એવી ઇર્ષાદષ્ટિ ન રાખો. તમારે જમવું હોય તો માગીને જમો. આવું અજીઠું જમવામાં શી લિજ્જત આવે છે? તમે લોકો જૂંટ પાડતાં પણ જરાય સરમાતા નથી. તમારે વારતે બાદપદ માસનો પ્રત્યેક કૃષ્ણ પક્ષ નિર્માણ થએલો છે; તે ટાણે તમને ખાસ પોકાર કરીને કાગવાસને નામે નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે. છતાં લોભી બનીને વગર નોતર્યા મે’માન બનો છો એમાં તમારી શોભા નથી. જો એટલેથી પેટ ન ભરાતું હોય તો વળી બીજો વિચાર કરીએ અને અમારા જમણમાંથી જમી રહ્યા પછી ખાસ થોડો થોડો લાભ છાંડવાનો રિવાજ દાખલ કરીએ. માગ્યા સિવાય તો મા પણ નથી પીરસતી, એ કહેવત બૂલી જવા જેવી નથી. માટે આજે તમે મંડળરૂપે મોટા ટોળામાં અત્ર એકત્ર થયેલા છો તો નિર્ણય કરીને અમને જણાવો. યાકી હમણાં મેં તમને યાદ દેવરાવ્યું તેમ

આદ્યપક્ષ આખોય તમારે માટે નિયત કરેલો છતાં ધણીવાર મરેલા માણસના મડદાને કોચી ખાવાનું છોડતા નથી, અને આંદાં શોધવાનું જીલતા નથી એ શું સારું કહેવાય ? જ્યાં શાન્તિથી સંગીત ચાલી રહ્યું હોય, ત્યાં કૌ-વૌ કરી મૂકે તે શું સારું કહેવાય ?”

શીખામણની અસર ફરી થઈ તે જાણવા સારૂ આટલું બોલીને હું બંધ પડ્યો. મેં જોયું કે પ્રથમ કરતાં કાકમંડળમાં શાંતિ કરતાં મંબીરતા કાંઈક વધારે છવાઈ હતી. મારી પ્રતિભા પડી તેથી હું ગૌરવ ધરાવું, એ સ્વાભાવિક હતું ; જે પરિચિત સાથીએ કાકમંડળ માટે મને જ પસંદ કર્યો હતો તે પસંદગી ખોટી ન હતી, એવી તેને ખાતરી થશે, એ વિચારથી મારું હૃદય રજરના પાતળા ડુલકા જેમ ફૂંકે મારતાં ફૂલે છે તેમ ફૂલ્યું—પ્રકુલ થયું.

પરંતુ પ્રકુલતા વધારે ક્ષણો ન ટકી. કા-કાનો કાનના પડદાને ચીરી નાખે એવો કાકારવ કાકમંડળે ઘડ્યો હતો. મેં તેમની મનોવૃત્તિ જાણી લીધી. કાકમંડળ—એ મંબીર બનેલા કાકમંડળને—કાંઈક જવાબ આપેલો છે એ હું સમજી ગયો. એટલે ખમીરવાળો થઈને હું તેમની બાષામાં બોલ્યો : “ સજીર, તમારે બધાને એકસાથે બોલવાની જરૂર નથી. તમારામાંથી એકાદ પ્રતિનિધિ બનીને મારી સામે વિવાદ ચલાવો, તો

। પ્રત્યેકને ઉલ્લેખ થઈ શકે.

આ તમને છેલ્લીવારની ચેતવણી છે. નહિ માને તો બન્ધુહીઆ ટેટાનો મારે પ્રચંડ બહાર કરીને તમને ઉરાડી મૂકવા પડશે. ”

આટલું કહ્યા પછી એક રૂઢપુષ્ટ કાગડો એક મારી નજીક આવ્યો અને ઉંચે ડોળે, ચાંચ પહોળી કરીને કોઈ કોઈવાર તેના નાળુક ચરણને નચાવતો નચાવતો, તેની ભાષામાં મને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો :—

“ સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ અને દ્વાપરયુગ પસાર થયા પછી હવે હડહડતા કળિયુગનું શાસન પ્રવર્તે છે, એટલે અમે ઋષિકુળના હોવા છતાં અમારું અપમાન થાય એમાં નવાઈ નથી. ખરી રીતે તો ઋષિકુળનાં પંખીડાંને મન માનાપમાન વસેજ નહિ. અમે તો મનુષ્યો સાથે મોલતાં પણ નાપાક બનીએ, પરંતુ ધણી વર્ષથી આ માનવસૃષ્ટિમાં અમારી ઓલાદ અને રીતભાત વિષે ધણો ખેટો ખયાલ બંધાઈ ગયો છે, તેથી આજે પ્રસંગ મળતાં કાંઈક ખુલ્લસો કરીને માનવજાતને ખરી વસ્તુસ્થિતિથી જાત કરવાની અમે તક લાઇએ છીએ :—

“ અમારા દેહના જ રંગ સરખા એ કાળા માથાના માનવી, પ્રથમ તો અમને ‘ કાગડા ’ જેવા તોછડા નામથી બોલાવવામાં જ તમ બોકેતી છુજ થાય છે. અમે કોણ ? વાલ્મીકિ; વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર ઋષિ જેવા અમે પણ

તેમના જ કુળમાંથી ઉતરી આવેલા કાકઋષિ કહેવાઈએ છીએ. રામાયણ રચાય તેવા રામચંદ્રનું રાજ્ય હવે હયાત નથી તેથી વાલ્મીકિ ઋષિ પણ પુનઃ અવતાર ધરતા નથી. બ્રહ્મર્ષિને જ્ઞાયક થવા માટેનાં તપોવનો નથી, તેથી વસિષ્ઠ ઋષિ પાકતા નથી અને રાજર્ષિમાંથી બ્રહ્મર્ષિ થવાય તેવાં વરદાન દેનાર ને લેનાર દેવ કે સેવક નથી, તેથી વિશ્વામિત્ર પણ પરવિશ્વમાં જ વિહાર કરે છે; તથાપિ કળિકાળના માનવીની દયા અમારા દિલમાં વસી રહેલી હોવાથી કળિયુગમાં ધણું ધણું અમારે સહન કરવું પડશે, એ જાણુવા છતાં અમે કાકઋષિમંડળ કળિયુગની દુનિયામાંય અવતાર ધરી રહેલ છીએ. અલગત કળિયુગના સ્પર્ષથી અને માનવગણની હાડછેડથી અમે આખા ઋષિ મંડીને હવે પા ઋષિની કક્ષાને પામ્યા છીએ, છતાં પરાર્થે સર્વસ્વ હોમી દેનાર સ્વાર્ષણભોગી અમે ભોંકો તે વાતની પરવા કરતા નથી અને તમારું કલ્યાણ ચાય એ હેતુથી અહીં જીવન ગુજરી રહ્યા છીએ. હવે તમારે વિચાર કરવો જોઈએ અને વિના કારણ તમારી જ ખાતર આખામાંથી બંદીબંદીને પા બનેલા ઋષિઓના દિવ્યસ્વરૂપને ઝોળખી અમારા દ્વારા લેવાય તેટલો યોગ્ય લાભ તમ ભોંકોએ લેવા માંડવો જોઈએ.”

કાકત્તપિતું આવું કથાનક સાંભળ્યા પછી મારાથી મૂળા રહી શકાયું નહિ. બેન્ડોરે કહ્યું છે કે જ્યારે દલીલ ખૂરી પડે છે ત્યારે ગાળો ચપોડવામાં આવે છે ; કાકત્તપિના સત્ય કથન સામે મારાથી દલીલ ન થઈ શકી ત્યારે ગાળોને બદલે એકાદ ઉપાલંબવડે તેને અવાફ બનાવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો. હું બોલ્યો :—

“ કાકત્તપિ બલે હો, પણ તમને તમારી જાતથી સંતોષ થતો હોય એમ અમારી ચક્ષુને લાગતું નથી. નહિ તો કોયલનું અનુકરણ કરવા તમે શા સાર લલચાઓ.”

ત્યારે તરત જ કાકત્તપિ પોતાની ઠા-ઠા વાણીમાં કહેવા લાગ્યા :—

“ અનુકરણ ? અનુકરણ કોણ કોનું કરે છે તે તમે નથી જાણતા ? તમારી નાતનાં પંચ મળે છે ત્યારે ત્યાં અમારું ક્યાં ઓછું અનુકરણ થાય છે ? તમારી નાત જન્મવા બેસે છે ત્યારે તમારાં બૈરાં અમારું ક્યાં અનુકરણ નથી કરતાં ? તમે કહી ગયા કે અમે લોકો ચાંદાં શોધીએ છીએ : મને મારા સમગ્ર મંડળ તરફથી પૂછવાનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે, કે તમારામાં ચાંદાં શોધીને મનુષ્ય જેવા મનુષ્યને બે બદામનો બનાવી દેવાની ક્યાં ઓછી આદત છે ? અમે મરેલા માણસના મડદાને ચૂંથતા હોઈશું તો

તમારી ઓલાદમાં આવેવાનો ગણાતા કેટલા બધા આદમી જીવતા માણસને ચૂંધી નાખવામાં પાછી પા'ની કરે છે ? અમે તમારા બધુકીઆ ટેટાથી બડકીએ છીએ તે તમારો મિથ્યા ભ્રમ છે. જલ્દિઅજલ્દિ તમે લોકો હિંસાના ભાગીદાર ન બનો તેથી જ અમે ઉડી જઈએ છીએ ; પરંતુ પવનથી પાંદડું હાલતાં બડકી ઉડનારા તમારી દુનિયામાં ક્યાં ઓછા પડ્યા છે ? શાન્ત ને સુમધુર સંગીત જેવો સુખી સંસાર ચલાવતાં દંપતીના ભવમાં દવ લગાડનાર તમારામાં મોટાભા ગણાતા ધણાય પડ્યા છે ; તેમને તમારાથી કશું જ કહેવાતું નથી અને અમે-પંખીના અવતારમાં ઋષિકુળમાંથી ઉતરી આવેલા કાકમંડળને ધમકાવવા ને અમારા ચાલતા વ્યવહારથી અટકાવવા આવો છો, તે શરમ નથી આવતી ? તમારું અજીકું જમવામાં અમને શી લિજીત આવતી હશે, તે જાણવું હોય તો વગર હકકે લાંચ લઈને પેટને ઠંકુ કરનાર કે પારકે પૈસે તાકડધિખા ઉડાવનારને જ પૂછજો એટલે પત્યું. વળી અમને ખૂંટ પડાવનાર તરીકે ઓળખાવનાર ઓ એકદેશી દૃષ્ટિવાળા માનવી, તમારા લોકની ઉજળી લૂંટ વિષે તમે કેમ કશું બોલતા નથી?"

હું શું બોલું ? સાંભળીને હંડોગાર બની ગયો. દ્રક્ત કાકઋષિ સામે ટગરટગર જોઈ જ રહ્યો. ત્યારે વળી તે પા ઋષિએ પુનઃ સંભાષણ ચલાવ્યું :—

“અમે અમારા મૂળ પુરુષ ઝપિમંડળને ત્યજીને માનવજાતના ઉદ્ધાર માટે હડહડતા કળિકાળમાં આલોક વિષે ઉતરી આવ્યા. પરિણામે પા ઝપિની પરિસ્થિતિને પામ્યા. એ બધું તમને જ આભારી છે, છતાં હજુય મગર તો અમે જ થઈ શકીએ તેમ હીએ, કે પા તો પા પણ એટલાય-પા ઝપિ-અમે રહ્યા હીએ ! તમે તો મનુષ્ય હોઈ માણસાઈમાંથી પણ મુક્ત થતા જાઓ છો અને જાણે પા ઝપિ થવું હોય તેમ અનેક રીતે અમારું અનુકરણ કરી રહ્યા છે ; પણ કોયલનું અનુકરણ કરવાથી અમે કા-ક શીડીને જેમ કોયલ નથી બનતા, સિંહનું ચર્મ ઓઢનાર ગર્દભ જેમ સિંહ નથી થતો, તેમ હરતાં ને શરતાં અમારું અનુકરણ કરવાથી જે આખા, પોણા, અરધા, કે પા બિલકુલ ઝપિ જ નથી તે ઝપિ થઈ શકવાના નથી, એ બ્રહ્મખેલ સમજી લેજો.”

ઝપિમુનિએ વિષે વાચેલું કે તેઓ કાપતા ત્યારે શાપ હઈ દેતા. રખેને કાકઝપિનો પણ કાપ થાય ને મારે શાપના ભોગ થવું પડે, એ ભયથી હું બડક્યો. મેં પાલડી ફેરવી. હું નામ જાણ્યો ને ધમિથી બોલ્યો:—“ઠીક, આ વાડીને તમારી સમજે, ચાહો ત્યાં સુધી અહીં વિહાર કરો, જોઈએ તો મિષ્ટાન્ન લાવી આપું. બોલ્યું-ચાલ્યું માફ કરજો, મેં તમને બરાબર જાણખેલા નહિ, તેથી જ દાવેતમ

બોલાઈ જવાયું હશે. બોલો, શું જોઈએ છે ? મિથાન્ન લાવી આપું ?

“ અમારે મિથાન્નની શી ખેાટ છે ? જ્યાં અમારે આદર ન થાય ત્યાં અમે રહી શકીએ નહિ. રહી તમારી વાડી.” એટલું બોલીને ઠાક-પ્રતિનિધિએ ચાંચ પહોળી કરી, ડોલે। ઉચ્ચે કર્યો અને તે ઉડવા માંડ્યો. તેની સાથે આખુ કાકમંડળ પણ ક્ષણભાગમાં આકાશમાર્ગે પ્રવાણ કરી ગયું. પણ કાકત્તલિનું કથાનક તો કાયમને માટે જીવન સાથે જડાઈ રહ્યું !

ગટરમાં ગંગાજળ

૧

કન્યા

મલ્લ નામ ગંગા. બાળપણમાં 'કાલ' બાળહરિષ્ણુ પેઠે હું નાચતી-ખેલતી ને ઠહસોલતી. સરખી-સમાણી સાહેલીઓનો સહવાસ ને માવતરની મીઠી હુંક; એ જ મારો સંસાર.

કુટુંબ પેસેટકે સુખી. બોલ-આવડમાં પ્રતિજ્ઞાવાણું. સંસારના વટવ્યવહારમાં કુશળ. અર્થપૂટણું ને માન-મેામામાં ખાનદાન.

માયાપને પેટ હું જોડતી એક દીકરી હતી અને 'દીકરીએ જ દીવા' હતો. સૌ રીતે સુખી માયાપને

પુત્રસુખ ન હતું. બાઇ વગરની હતી, માઆપને મન બદલે સાડવાઈ કન્યા હતી. જરા રીસાડિ, તો રીસાયલા દૃષ્ટ્યને મનાવવા સાર જરોઈજી જેવાં તલપાપડ થઈ જતાં, તેવા માગં માઆપ મારે માટે થતા.

કમે કમે કન્યાવન્થા ઉતરી ને ઢિશોરાવસ્થા બેઠી સાહેલીઓને મારી આખોમાં કાઈક જાદુ જણાવા લાગ્યો. વિકાસ પામતા પૂણ્ય પેઠે અંગનો દરેક અવયવ ખીસવા લાગ્યો. પ્રેમ એ શી વસ્તુ છે, તે કાંઈક સમજવા લાગી અને વનતુ આગદગિણી મટીને મકાચની, મર્યાદાની, શરમતી મમારમાવતી લાગણીઓ ને લદરીઓમા વિહરવા લાગી.

નૃદ્ધ મગાજળ સરખા નરાતાઁ નિર્મળ કન્યાવિનોદ લોપારા લાગ્યા. સાહેલીઓના ટીખળમા, મસ્તીમા, સભાષણમા કન્યાકાળે જે ન્હોતું, તે હવે અનુભવાવા લાગતું. હું “પરણવા યોગ્ય” થઈ.

‘પરણવા યોગ્ય થઈ’ તે દરમિયાન વનિતાવિશ્રામે મને સર્પિલ્યનું, સગીતનું ને ભરતગૂથણ આદિ કળાનું કાંઈક જ્ઞાન ફીધું હતું. એટલે માગસાગનો વિચાર ને નિર્ણય કરવાની વિવેકશક્તિનો ખાગમા ડીકડીક વિદાસ થયો. તથાપિ એટલી વય સુધીમા નેળવતું જ્ઞાન ઢિછીનું હતું— ‘વનિતાવિશ્રામ’નું હતું; પરના મસ્જાર ને ધરની કેળ-

વણીમાં મને જો કાંઈ પણ મળ્યું હોય, તો લાડ, લાલન-પાલન ને એવું એવું જ.

એટલે શિક્ષિત છતાં હું અર્ધદિગ્ધ બણેલીમાં જ ખપી શકું. ચારિત્ર્યનું બંધારણ, ધર્મનીતિનું સંઘટન, આચારવિચારની શુદ્ધતા વગેરેનું માપ કાંઈ બહારના બહુતરપરથી માપી શકાય ? ‘વનિતાવિશ્રામ’ એટલે બહુરંગી દુનિયાનું ધામ. બહુવા આવતી બધી જે બાળાએ કાંઈ બાળાએ જ ન હોય; કેટલીક બલા પણ હોય. ફેરા કાગળ જેવા મારા અસંસ્કારિત હૃદયમાં, સંગના રમ લાગે — એ એવી રાગના છાંટા ઉડે—તેમાં મૂળ વાંક કોનો ? ત્રાચક ! અહલ ઈન્સાફ આપજો.

અમૃતશળને ઉછેરવામાં જેટલી સંજ્ઞા રખાય, તેટલી કાળજીથી મારાં માખાપે માફ પાલનપોષણ કર્યું ને મને ઉછેરીને મોટી કરી, તેના બહલામાં હું તેમનો જ વાંક કાઢવા બેઠી છું એમ તમને લાગે છે ? વાંક વિધાતાનો. કોઈનો ય વાંક હું કાઢતી નથી; માત્ર આપવીતી જ આલેખુ છું. ન્યાયનું તોલન કરવાનું સામ્રાજ્ય ન્યાયાધીશને.

હું “પરણવા યોગ્ય થઈ” એટલે માખાપને ચિન્તા પડી. પેટની કન્યા મુખી થાય તેવું તેમણે પર શોધવા માંડ્યું.

૨

પત્ની

શેઠ જમનાલાલ મઠહર મિલએન્ટ હતા. તેઓ જાપ્તે લગ્ને કુંવારા (!) હતા. અલ્પત, બે વારની બે બેરીઓથી તેમને બે દીકરા થયેલા હયાત હતા અને હવે તેમણે ‘વન’ પણ વટાવ્યું હતું; છતાં પૂરા પંચાવન વર્ષની વયે ય પત્ની સિવાયનો સંસાર તેમને સ્મર્યાનસનો લાગતો હશે, એટલે પોતે પત્નીની તલાસખા હમેશાં રહ્યા કરતા. પરિણામે હું તેમનો શિકાર થઈ પડી.

ઉપર કહ્યું તેમ “પેટની કન્યા સુખી થાય તેવું ઘર” માળાપે ખોલ્યું. શેઠ જમનાલાલ મિલએન્ટ. એટલે વેબવિલાસમાં કાંઈ મળ્યા હોય? માળાપે ઘર બેમું : વર ન જોયો! પૂછું છું કે ઘરમાંથી વર થાય કે વરમાંથી ઘર? પણ એવા પ્રશ્નો શા દામના? માળાપને મન તો એમ હતું કે ગંગા-જમનાનો સંગમ થાય, એટલે સૌ રીતે સુખના જ દહાડા! મારે મન એમ હતું, કે જે માળાપ મારી અણુસમજીયામાં ય, પડતાં પહેલાં બોલ ઉપાડી બેતાં, તે માળાપ મારી સમજણી અવસ્થામાં. જેની રાધે રહીને આખો બવ ગુજરવાનો છે, તેના પાલવે પાડતાં પહેલાં મને કાંઈક પૂછશે. પણ માઈ,

રામરામ કરો. જમનાલાલ શેઠને ઘેર વિવાહ કરવાની ખસલતોનો ગણુગણાટ મારે કાને આવ્યો ને લગીર માઝા છોડીને મા આગળ મેં ટંકાર લગાવી, ત્યારે માએ મને ‘બેલી’ જ ગણી કહાડી. “બેટા-દીકરી! આ કામમાં અમે છીએ, ત્યાં લગણુ-તારાથી વચમાં ના અવાય” જે જનનીએ નવ માસ મને ગર્ભમાં રાખી, તે જનતાનો આવો નિર્ણય સાંભળીને મેં ‘નસીબ’ કહીને કપાળે હાથ દીધો. ‘પીત્તુ’ શું કહે! કેમ કે બાપ પણ મને મળતા!

૩

સાસરે

“રોજ વર્ષની મુન્દરો, સ્વામી વંદ સાડ”

એ પ્રભાણે હું પરણી ને થોડા જ વખતમાં મને સાસરે વળાવી.

પિયરીઆની સહિયરોનો સહવાસ હોયો. માગાપની મીઠી છાંય છોડી. આજસુધી જે ઘેર રહ્યો છોરી-મોટી થઈ, તે ઘર છોડ્યું : છોડતાં મને શું શું ‘જનુ’ હશે? ઉસ્લાસ, ઉમેદ, હર્ષ કે જેની કહો, તેની માત્ર એક જ ચિનગારી, પિયર ને પિયરીઆને છોડતી વેળાએ દિલાસો દેતી હતી, કે હવે પકવયે પરણીને “પરણ્યા” સાથે જ

ત્રાહવાય. કન્યા મટીને પત્ની થએલી 'હું', માતા થવા
સાર તો સાસરે જ શોભું. આંસુભીની આંખે હું
સાસરે ગઈ.

સાસરે ભોગવિલાસ ભોગવાય તેટલા -ભોગવવાના
હતા. પણ ન્હાની હતી ત્યારનું મેં ગીતાજીમાં વાચ્યું હતું
‘ ભોગવિલાસવટે સત્વગુણ ગળવા મડે છે. મારામાં આસ્તે
આસ્તે રાજસી પ્રકૃતિનો સંચાર થવા લાગ્યો. હું “ નવી
શેઠાણી ” બની. મારામાં શેઠાણીપણનો ગર્વ બરાવા
લાગ્યો. પૂર યૌવનકાળમાં પ્રવેશેલી આ ગંગામાં મોહ-
મદ ને મત્સર વધ્યાં: અને શેઠ? મારા ધણી? ધણી
ધીમે ધીમે ચિતા બણી ચાલતા હતા. મન સંતોષવા જેવું
તેમનામાં દેવત ન હતું, શર ને નૂર ન હતાં: આમ
એકબીજા વચ્ચેના વિરોધાભાસ વધતો જ રહ્યો.

અને પછી? પછી ‘વનિતાવિશ્રામ’માંની પેલી
બલાઓના સંગનો ઘેરો લાગેલો રંગ કહે કે હવે મારું જ
કામ. તે રંગ-પાશ ચળકવા લાગ્યો. પ્રથમ જાણાવી ગઈ
હું તેમ મૂળે તો ઘર તરફથી ઉચ્ચ સંસ્કારો મળેલા જ
નહિ, એટલે બહારની બલાઓના સહવાસનો જે પાશ
લાગેલો, તે બાહરવા માસમાં અણધાર્યાં ઉગી નીકળતા
કાષ્ઠ છોડવા પેઠે ખીલી-ઉઠ્યો. અચળ મન ચલિત થયું

લાગ્યું. તેને કોઈ લલિત 'લાયક' ની લાગી લાગી. નિર્મળ આંખમાં કાજળ જેવાં કાળાં કામણુ અંગનાં. અરેરે, પવિત્ર ગંગા જેની આ ગંગાનું યૌવનજળ ગટરમાં ભળ્યું ને આજ સુધીની બધી શુદ્ધિ ઉધી વળી ગઈ.

૪

વિધવા-માતા

હું હતી સાંજ વર્ષની. સુખલાલની ઉંમર ત્રીસેક વર્ષની. શેઠનો ખાનિતો સુખલાલ અમારી મિલનો મેનેજર હતો. બધાંય શેઠીઆ કુટુંબોમાં બને છે, તેમ રસોઈઆના નારદવેડાએ સુખલાલ સાથે માઈ ગાંધર્વલક્ષ્મ થયું ! કુદરતનો નિયમ શું બોધે છે ? બર્યા બાદરવામાં મૂશળધારે વરસતા મેઘનાં નવાં જળ, સરોવર બરાઈ ગયું હોય તો તેની પાજ તોડીનેય પોતાનો રસ્તો નથી કરતાં ? બરયૌવન-મરત હું, મારી આશાએ અને અબિલાષાએને પરિતોષવાને સાવ અશક્ત બણીને પાલવે પડ્યા પછી માઈ મન ચલિત થયું.

મનને ચલિત કરવું કે નિમહથી કાન્યુમાં રાખવું, એનો હવે શો વિચાર ? સુખલાલથી આ “ નવી શેઠાણી ” નું વંઝામહેણું ટળ્યું જાણી શેઠનેય પારાવાર આનન્દ થયો.

આંખઆંખ કાન કરીને “સો સારું, જેનું છેવટ સારું” એ ન્યાયે શેઠ એકન્દર આનન્દમાં રહેતા. પરંતુ સારો (!) દહાડો જેવા સૂધી શેઠ જીવ્યા નહિ. આરા સાતમે મદિને શેઠનો કાળ થયો ! પુત્રીમાંથી પત્ની બનેલી હું, માતા થાકે ને પહેલા તો વિધવા બની ! વિધવા બની કે માળાપે બનાવી ?

મુખલાલ હેલગટાક હશે, ભોંદર તો નહતો જ. કંદર્પની મૂર્તિ સરખા એ મુખલાલને તેની આ વિધવા સ્નેહરાસીના આવિમુખની ચિન્તા થઈ. તેણે એક દહાડો કાચદાનો સવાલ પ્યાનમાં લઈને અને કહ્યું : “અંજા ! ન કરે નારાયણ ને તને દીકરી અવતરે, તો “હિન્દુ લો” પ્રમાણે તને વારસાનો હક્ક મળે નહિ, ને તારે તો મિલમાલિકાનું જીતાં ઓરમાન દીકરા જે દે, તેનાથી નિભાવવાનું રહે.”

વાત મળે ઉતરે એવી હતી. મેં રસ્તો પૂછ્યો. બહુ વિચાર કર્યા પછી મુખલાલે કહ્યું : “દીકરો અવતરશે તો પંચાત નથી. દીકરી અવતરે, તો વાસુદેવ ને દેવકીએ કર્યું હતું તેમ કરવું. તેઓ દીકરો મૂકીને નન્દને ત્યાંથી દીકરી લઈ આવ્યા હતા. આપણે કોઈ અનાચામમાંથી દીકરો ઉપાડી લાવી, બદલામાં ત્યાં દીકરીને મૂકી આવશી.”

સ્વર્ગમાંથી જૂતળપર ઉતરવા 'માંડતાં' ગંગાજળનો અધઃપાત કાંઈ જોહો થયો હતો ? આ અભાગિણી ગંગાજોય પરજન સાથે પ્રિત બાંધી, ત્યારથી ગંગાજળ ગટરમાં બળ્યું હતું; પછી તો પાપી વૃત્તિઓ પાપને જ રસ્તે દોડ્યા કરે ને ? મેં સુખલાલની સલાહ સ્વીકારી, અને જો વાચક ! મેં કાળજી કહિન રાખ્યું હતું—કર્મકથા વાચતી વેળાએ તું પણ કાળજીને ઢાલ જેવું રાખજે, ને એકદમ તીરસ્કાર વરસાવતા પહેલાં સંજોગોનો પૂરો વિચાર કરજે. મને 'પ્રસૂતિગૃહ'માં પૂરા દિવસે દીકરી જ આવતરી. " દામ કરે કામ " એ ન્યાયે પ્રસૂતિગૃહમાંથી મારી દીકરીને અનાથાશ્રમમાં મૂકી આવવામાં ને ત્યાંથી તરતનો સાંપડેભો દેઇ ગયાનો છોકરો આણુવામાં સુખલાલને ખાસ કરી જ વિઠંબણા નડી નહિ. " નવી શેઠાણી " ને પુત્ર આવતયાની વધાઈઓ વંચાઇ ને સાકર વહેંચાઈ, ગણીને મારાં ઘરડાં મા'પાપ પણ ગૃણી થયાં હશે.

૫

ન્યાયમંદિરમાં

પેણુ સત્ય હતું થાય, ત્યારે પાપ ઉધાડું પડ્યા સિવાય ન રહે. અમારો પ્રપંચ પ્રકટ થયો. સુખલાલ પકડાયો. હું ય

ગિરશ્તાર થઈ. મામલો અદાલતે ચઢ્યો. કામ ચાલ્યું. એ બધું કારસ્થાન મારા ઓરમાન દીકરાઓનું હો. કે શવે તેનું હો; પણ વાત વા લાઇ ગયો. માઆપે શીટકાર વરસાવ્યો. “ એ કરતાં તો પેટે પથરા પડ્યો હત તોય સાઈ, કે ધાખીને ખપ લાગત ‘ વગેરે પ્રહારો સાંભળી સાંભળીને હૃદય બુટું બની ગયું. વાટે કે ઘાટે, ચોટે કે ચારે, બધે શટશટ થઇ ગઇ. ફળેલીમાં બાકી ન રહી. અદાલતમાં તો માણસ માય નહિ. આ પણ એક પ્રકારનું જીવતું-મગતું નાટક જ હતું ને ! તે જોવા આવનારને ડૂટી બદામ સરખી ભરવી પડે તેમ ન હતું. જુગ્યાનીઓ લેવાઈ. પ્રતિપક્ષના વકીલે વકીલાત ચલાવી. સુખલાલના વકીલે ય પાપ છૂપાવવા તેનાથી અને તેટલા પ્રયત્ને દલીલો લઢાવી. આખરે ન્યાયાધીશે મારે કાંઈ કહેવું હોય તો તે સાંભળવાની જગ્યાસા જણાવી.

બધું જ કહેવાઈ ગયું હતું. જે ઘટના બની હતી, તેની ન્યાયાધીશની નોટમાં નોંધ લેવાઈ ચૂકી હતી. બચાવ કરવાને નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરવો અને ઠીક ન લાગ્યો. હું અવાચક જેવી બની ગઈ હતી; છતાં ખુબતો દીવો આખર થીએ જેમ કમળી જાય છે, તેમ છેવટનું બળ એકઠું કરીને મેં ન્યાયાધીશ આગળ નીચે પ્રમાણે નિવેદન કર્યું :—

“ મારા નામદાર, ઇ-સાફને હાથ-પગ હોતા નથી. નજરે-નજર ખૂન થતું દીકું હોય, તેવો ખૂની પણ પુરાવાના પ્રબળે છૂટી જાય છે. તેનાથી ઉલટું, પૂરતા પુરાવાને અભાવે સાચો માણસ સજા પણ પામે છે. ન્યાયાધીશ કેવળ કાયદાને વશ છે; જ્યાં એવી સ્થિતિ છે, ત્યાં મારે કશું જ ન કહેવામાં બહુ કહેવાઈ જાય છે. એટલે પ્રકટ થએલા પાપથી મને ચનાર સજાનો ભોગ થતાં, બચવા વાસ્તે કાંઈ સમર્થ બેરિસ્ટર રોકું ને હું કદાચ નિર્દોષ ફરું; તથાપિ મને ચોટેલું કલંક કાંઈ જૂસાય નહિ. એટલે આપની આગ્રાથી, આપની સમક્ષ, આખી અદાલતના પ્રેક્ષકો સાંભળે તેટલા બુલન્દ અવાજે, હું જે કાંઈ નામદાર આગળ નિવેદન કરું છું, તે મને ચનાર સજાની મુક્તિ કે પટાડાની કે દયાની આગળની ઈચ્છાથી નહિ, પરંતુ સહતો સમાજ જે કલંક મારે શિર ઢોળી રહ્યો છે, તે કલંક સમાજને જ લાગુ પડે છે, કે મને, તેનો કદાચ તો નિષ્કર્ષ કાઢવા સારું.

“ આપ નામદાર ન્યાયાધીશને હોદ્દે વિરાજ્યા છે. ન્યાયનું તોલન જન્મે બાબુ તપાસીને થવું જોઈએ. મારા મુકદ્દમામાં મુખ્ય મુદ્દા બે છે :—(૧) પરપ્રયા પછી મેં જે જે પાપ કર્યાં છે, તેનો હિસાબ ચોક્કસો કરવો. (૨

પાપ કર્યા જ છે, તો તેનાં કારણોના બારીક દૃષ્ટિએ, મુક્તિ બુદ્ધિશક્તિથી ક્યાસ કરવો.

“ જુગ્યાનીમાં પડેલી હકીકત બધી જ મારે કબૂલ છે. એટલે પરજુયા પછી હું વરની મટીને પરની થઈ ને દીકરી સટે મેં દીકરા બોર્ચો, એ બદલ ન્યાયમંદિર કાયદેસર મને જે સજા ફરમાવે, તે ભોગવવાને હું તૈયાર છું.

“ હવે ખીજે મુદ્દો. મારાં પાપ વાસ્તે જેમ હું સજા ભોગવવા તૈયાર છું, તેમ તે પાપના જે ઉત્પાદક હોય, અને પાપનો રસ્તો જે મોકળો કરી આપનાર હોય, તેને વાસ્તે કાયદાએ કશી સજા થડી છે ? “ ચોરી કરનાર કરતાં કરાવનાર વધારે ગુ-હેમાર હરે છે કે નહિ ; જ્યાંય હકારમાં હોય, તો, મારા નામદાર ! આપ થડીબર ન્યાયાધીશનો હોદ્દો ભૂલી ગયો—અવિવેક થતો હોય તો અખળા જાતિ માટે—આપની ધર્મની દીકરી સમજીને ય-માઈ કરશો ને મને કહેવા દેશો, કે એ ગૃહસ્થ ન્યાયાધીશ ! આ હડહડતા કળિકાળમાં આપે આપની નાતમાં, અરે ખુદ આપનો જ કુટુંબમાં કેટકેટલાં સત્યવાન ને સાવિત્રી સરખાં દંપતી દીધાં ? પકવ વયે પરજુાવવામાં આવે, લગ્ન એ સી વસ્તુ છે, તેને હું સમજતી થઈ હોઉં, છતાં જેની

સાથે મારે જન્મારો કહાડવાનો છે, તેના વિષે મારો મત માગવામાં ન આવે, મને સાંભળે પણ ના ; “દીકરીઓએ લગ્નની બાબતમાં વચમાં ન પડાય, ને તેમ થાય તો મર્યાદાનો ભોગ થાય” સમાજની એવી દાનવી રૂઢિવટે મોઢામાં દૂરો દેવાય ; સોળ વર્ષની બરબોળનવંતી કન્ધારે પંચાવન વર્ષના મરવાને આગસે જીવતા જીવ સાથે જોડવામાં આવે, પરિણામે સત્યવાન ને સાવિત્રીના વહી ગએલા યુગ પછીના આ વર્તમાનકાળની અસરોના ભોગે છાનાં છિનાળવાં થાય, તો તેમાં મૂળ ગુન્હેગાર સમાજ કે મારા નેત્રી ગંગાગૌરીઓ ? વધારે સજ્જાત રૂઢિચુસ્ત સમાજ કે મારા માડૂતી લાલ સરખા લાલાઓ ? મારા નામદાર ! આ વિષે આપની કાયદાપોથીમાં છે કંઈ ખુલાસો ?

“ મરનાર માંડીને બે પુત્રો હયાત હતા, ને પોતાનો એક પગ ચિતામાં ચંપાયેલો હતો, એટલી વૃદ્ધવય પર્યંત તેમનું વિપચવાસના તૃપ્ત ન થઈ ને પોતે પરણવાની ઉમેદવારી કરતા રહ્યા. કોઈ બાળહરિણ વનવનમાં વિહાર કરતું હોય અને હાથના બુઠ્ઠા સિકારીના ભોગ થઈ પડે, તેમ તે વિધવી સૈક સાથે મારું પાશ્વિમહણ ચયું ને આ અસ્ફુટ-ખીલતું કળીયું જીવન ધૂળધાણી થઈ ગયું, તેનો ઇન્સાફ ચૂકવનાર આગત આ સુદમાં ક્યાંઈ પશુ છે ? હોય તો

કે માનું છું કે એ અદાલત; આજના નિર્દય સમાજને ફાંસીને માંચડે ચઢાવ્યા સિવાય ન રહે.

“જુ” સાહેબ, મિસિસ એનિબિસન્ટને ત્રણેક મહિના જ કોઈખતરમાં સરકારે નજરકેદ કર્યા હતાં. એટલામાં તે સમાજે સરકાર પર “અખજાળતિપર હાથ નાખવાનો” આરોપ દોળી, અખજ ખજમજાટ મચાવી મૂક્યો હતો અને ખિસન્ટખાઈ છૂટયાં ત્યારે જ જે સમાજે સરકારનો ઝાલ છોડ્યો હતો, તે સમાજ, ખીલતા એક પૂષ્પ જેવા સુન્દરીજીવનને ધરડો ખખ આદમી કાયમને વાસ્તે નજરકેદ કરવા જેવું પમહું જરૂર તે સામે આંગળી પશુ ચીંધી શકતો નથી! આ વિષે આપની કાયદાપોથીમાં સગતો છે કાંઈપણ ઉલ્લેખ ?

“સોજ વર્ષની સુન્દરીનાં પંચાવન વર્ષના બુદ્ધ સાથે લગ્ન થતાં અટકાવવા વાસ્તે સમાજે કે સરકારના કાયદાએ કરો જ પ્રતિબંધ કર્યો છે ? તેથી ઉલટું, લગ્નવંજાએ મનગમતાં માર્કમિટાલ ઉડાવીને, લગ્નકન્યાના લાવધ્યાનાં છૂપાયલાં, ચિત્તને ચીરી નાખનારાં હૃદયભેદક આંશુમાં વધારો કરવામાં આવે છે કે ખાળું કાંઈ ? એવાં અખજારત્નને ગન્ધાતા ઉકરડે ફેંકી દેવાતાં અટકાવવા વાસ્તે આપની કાયદાપોથીના કોઈ પશુ પાનામાં

કરો ઉલ્લેખ છે? જે સમાજ સમસ્યાની ધીકતી ભરમપર હિન્દુ-ધર્મને નામે આશાભરી અગળાજીવનનાં યજિદાન આપી રહેલ છે, તેમાંથી હું એક ગંગાગૌરી પ્રકટ થઈ છું; પણ મારા નામદાર, એવી સેકડો ગંગાગૌરીઓ ચાર દિવાલોની મધ્યમાં જુદા રોડીઆઓના મશરૂના ગાલીઆપર પડી પડી ખોરખોર જેવડાં આંસુ ઢોળી રહી છે, તેના ખયાલ કે તેની તમા કાષ્ટને પડી છે? બોલવામાં અવિવેક થતો હોય તો માફ કરશો. જે બોલુ છું તે હું નથી બોલતી, ઉકળતી આંતરડી બોલે છે. લોક મને બિચારીથી ઠરાવે, તે પહેલાં લોકરૂપ સમાજ કેટલો દુરાચાર કરી રહ્યો છે, તેના તેને વિચાર થશે ખરો? અને મારે દીકરી સટે દીકરો શું કરવા આજુવે પડ્યો? મારા નામદાર! આપના 'હિન્દુ લોક' માં અગળાજીવનને દેખાતો અન્યાય ન મળ્યો હત, તો મારે શું કરવા એવું પગલું ભરવું પડત? કાયદો ઘડી વખતે, તે જેને વાસ્તે ઘડાયો છે, તેના વિચાર, મત કે સલાહનો અતુલ્ય કાયદા ઘડનારાઓએ લીધો હતો? દીકરીઓનો વારસાઈ હક કાયમ રહ્યો હત, તો અવગે રસ્તે જવાનો તકી સરખો ન થાત. મને બાંધુવા દેશો કે એકલા દીકરાઓ જ વારસાઈ મિલકતનો સદુપયોગ કરી બાંધે છે? દીકરીઓ દુરુપયોગ જ કરતી હશે? દીકરીઓને

ધન-મિલકતનો વ્યય કરતાં આવડતો જ નથી, એના યુરાવા સમાજ પાસે કે કલ્યાણશાસ્ત્રીઓ પાસે છે વાર ?

“અરેરે, આવા મુકદ્દમા અદાલતે ચઢે, તેનો ન્યાય ન્યાયાધીશે ચૂકવે, ફજેતી જોવા ભોક્ક એકઠા થાય, હકીકત જગખત્રિસીએ ચવાય; એ બધું કયા ખાસ કારણથી બને છે, તેનો સૂક્ષ્મ વિચાર જરા ઝીણવટથી આપ કરી જોશો ? એરમાન દીકરાઓ પણ મજૂત કરતાં તીજેરીમાં પડેલા ચળકતા સિકાના જ વધારે સગા થયા ! એરમાન-એરમાન પણ હું તેમની મા થાઉં. માનો સાલ્લો ન્હાનપણમાં ખાળક ઉઘાડે તે સાંખાય; મોટપણે દીકરાઓ દ્રવ્યના મોહે માને ફજેત કરવામાં પૂરો ભાગ ભજવે, એ સત્યવાન-સાવિત્રીવાળા વહી ગએલા યુગમાં જ બને-હાય ! પૈસો !

“કંઈ રંધાયો છે, દિલની દાઝની ઉંઢી વરાળો વધારે કહાડી ચકતી નથી. નામદાર, દુકામાં બધું જ કહી રહો છું. હવે આપના હાથમાં જે કલ્યાણ પડ્યા હોય અને કલ્યાણના જે ફરમાનને આપ અંધીન હો, તેને અનુસરીને ઇન્સાફ જાહેર કરો.”

—અને એક કલાક પછી મુકાદ્દો જાહેર થયો. માફ સંખાપણ પૂરું થયા પછી તરત જ અદાલતમાં અડધા કલાકની રજા પડી હતી અને નામદાર ન્યાયાધીશ

ચેમ્બરમાં ગયા હતા. મને લાગે છે, કે તેમણે ચુકાદો ચેમ્બરમાં જ લખ્યો હતો; કેમ કે અડધા કલાક પછી અદાલતે ફરીથી કામ હાથમાં લીધું, ને વખતે નાન્યાયાધીશની ખુરસી ખાલી હતી. પોતે ચેમ્બરમાં હોય કે મુકામે સિધાવ્યા હોય; અદાલતમાં હાજર ન હતા. એટલે તેમનો ચુકાદો તેમના શિરસ્તેદારે વાંચી સંભળાવ્યો હતો. મતલબ આ મુજબ :-

“ ગંગાનું અંતિમ સંભાષણ સામ્રાટ હિન્દુસમાજનું ખરું ચિત્ર ખટું કરનારું છે. હિન્દુસમાજને મડતો ધર્મ કહી શકાય. તેના જે ભાગોમાં નરતર મૂકવા જેવાં હોય—સુધારા કરવાના હોય—તે વેળાસર ન થાય, તો કાળજલે આખોય સમાજ ગન્ધાઇ ઉઠી મડદા જેવો બની જાય તો નવાઇ નહિ. બાળકને, વૃદ્ધકને, કન્યાવિકૃત વગેરે અનેક અધમ આચરણોથી સમાજ ખદબદી રહ્યો હોય, ત્યાં ગંગાગૌરીના બનાવ અજાયબી ઉપજવનારા ન ગણાય : એ દષ્ટિએ ગંગાબાઇ જે કે કાયદેસર ગુન્હેગાર છે, છતાં દયાપાત્ર વધારે દૂર છે. હકીકતથી સ્પષ્ટ થયું છે કે તે બાઇને, તેની ઉગતી જુવાનીનો પ્રવાહ, ગંગાના નિર્ભજ જળને બદલે કહોવાતા ખાડામાંના પાણી ભણી વાળવાની ફેરજ પડી હતી. તેના ખીસતા જીવનની ઉર્જાવળ ભાવિ

આશાઓ, તેનું લગ્ન કરનારાઓએ ને તેનો હાથ ઝાલનારે છૂંદો નાખી હતી. પરીણામે એકવારની ગંગા જેવી મંજાને હવે બેઠાતી છાતીના નિઃશ્વાસો સાથે, છિન્નભિન્ન થઈ ગએલી ઇચ્છાઓના સ્મરણોવડે જ ધુધવાતી આંતર ચિણ્નગારીથી, સિઝાહસિઝાહને સમાજના પ્રચન્ડ અગ્નિમાં જીવન જીવવાનું રહ્યું છે; તે બદલ જો સત્તા હત, તો ન્યાયમંદિર સમાજને શાસન દીધા વગર રહેત નહિ. પરન્તુ ત્યાં સુધી તેવી સત્તા ન્યાયમંદિરના હાથમાં ન હોય, ત્યાં સુધી તો, પડેલી જુગાનીના આધારે, નીતિલેષ્ટ ઠરતી મંજાબાહને કામદાને અધીન થઈ, ૭ માસની સાદી કેદની સગા ફરમાવવામાં આવે છે અને સુખલાલને એક વર્ષની સખ્ત કેદ. ”

“ આ પ્રમાણે ચુકાદો વંચાયો ને હું તથા સુખલાલ પોલિસને હવાલે થયાં.

“વાચક ! હથરે તને જુદી દીધી હોય, તો ૭ માસની સાદી કેદ ભોગવતી આ દુર્ભાગી અબળા માટે કે તેને દુરાચરણમાં વાળનાર સમાજ માટે જરૂર બે આંસુ પાડજે. કેમકે દયાળીનાં એ આંસુથી, સમાજે પોતાનું જે કલંક મારે શિર ઠોકી બેઠાયું છે, તે કદાચ ધોવાશે.

શ્વાન સંભાષણ

પારંવારના આગ્રહથી, તે વિદ્વાન મિત્રને ત્યાં “એકાદ દિવસની મહેમાની ચાખવા સાર” ભારે જવું પડ્યું.

વેદક નિયમ પ્રમાણે તો રાતરું વાળુ હલકા ખોરાકનું હોવું જોઈએ : પરંતુ મહેમાનીના વિવેકે તે નિયમનો “સવિનય ભંગ” કરાવ્યો ! જમવા સાર પાટલે બેઠો ત્યારે મેં જોયું, કે ત્રણ ચાર પ્રકારનાં ભજિયાં, બે શાક, રાઈતું, ચટણી, પાપડ, અચાણું વગેરે વાનીઓ સાથે શીરો અને પૂરીતું ભારે જમણું, જર્મનસિલ્વરના ઘોળમાં પીરસાયલું હતું ! મિત્રે ના વિચારી રાત કે જઠરની જમણું પચાવવાની તાકાત. “શરીર બગડ્યો તો મુરશું તૈયાર છે-” કહીને આગ્રહપૂર્વક મને ખૂ...બ જમાડ્યો.

અમે જમીને દિવાનખાનામાં પાન બનાવતા બેઠા. ઇચ્છા તો એવી હતી કે આજ ધણે દહાડે મળીએ છીએ, માટે સાહિત્ય સંબંધી, સમાજ વિષે, જ્ઞાતિને લગતી

અને અને એટલી દેશ-વિદેશની પેટ ભરીને વાતો કરીશું ;
પણ કેવળ જન્મજીવડે જ પેટ તો ફાડફાડ થઈ ગયું હતું !
ફહેવાય છે કે વધારે જન્મનારને આગસ થાય, ઘેન ચહે,
એન ના પડે : રાસભ પેંડ આળાટવાનું મન થય : એ બધાં
સત્યેનો આજ અનુભવ થતા લાગ્યો. એટલે વહેપારની
મંદી ને નાણાંખજારની તંગી વિષે, તો ઘડીકમાં કોઈ નવાં
બહાર પડેલાં ચોપાનિયાં વિષે, એમ ઉડતાં ડીચાં માફક
મામગપાટા ચલાવી, હા...શ કરીને અમે જન્મેય પધારીવશ
થયા.

પરંતુ લાગ્યે જ અડધો કલાક વીત્યો હશે,
એટલામાં તો પોળનાં કુતરાંએ ભારે શોરબકાર કરી
મૂક્યો—ઘનધોર વાદળાં વીધીને થતી ભયંકર ઘનગર્જના
કરતાંય ભારે !

હું કંટાળ્યો. મેં ચીડાયલા અવાજે મિત્રને પૂછ્યું :—
“ વારું, આ કુતરાં પણ મારા સત્કારાર્થેજ ભસતાં હશે !
“ મ્હેમાની ચાખવાની ” મોજ તો કોઈ ઝાર છે બાઈ ! ”
ત્યારે મિત્રે મને પૂછ્યું :— “ જાઓ મારા સાહેબ, કુતરાંના
અવાજને તમે ખાલી ભસવું માનો છો ? ”

“ ત્યારે શું હસવું મારું ? ” મેં તોછડો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ તમે કંઈ કંઈ બાપાના જાણકાર છો ? ” મિત્રે
સ્હામે સવાલ પૂછ્યો.

“તેનું અત્યારે શું કામ છે ? એક તો નીચે કુતરાં મસે ને અહીં તમે—” હું બોલતો બોલતો બન્ધ પડી ગયો. મને જરા અવિચેક થતો લાગ્યો. મન ને ઝઘોંપર કાણ મેળવ્યો : મિત્રની ગંભીરતા કાયમજ હતી.

તે બોલ્યો:- ‘ગુજરાતી’ માતૃભાષા રહી, એટલે એ તો આપણે જાણીએ જ. ‘સંસ્કૃત’ ગુજરાતીની મા થાય, તેથી થોડું ઘણું તેનું જ્ઞાન પણ હોય ; સાહિત્યસૃષ્ટિમાં વૃમનાર રહ્યા એટલે ‘અગ્રેજી’ ને ‘ગંગાળી’નું જ્ઞાન અનિવાર્ય મનાય. સિવાય ‘હિન્દી’-‘મરાઠી’ પણ કદાચ જાણતા હશે. પણ-પણ...”

“હવે પણ ને જણ, ” હું આકાસ્મિક રીતમાં જ બોલ્યો ; અને કાલાહલ મચાવી રહેલાં કુતરાંપર “હાટે” કહીને, પાસે પડેલી આંકણી એવા જોરથી ફેંકી, કે તેના ખરાબર છે કહડા થઈ ગયા. કુતરાંને વાગ્યું હશે કે નહિ એ તો રામ જાણે ; પરંતુ જનવર જાત એવડા જોરથી મસવા મંડી, એટલું જ નહિ, પણ ખીન્નાં કુતરાંએય પોતાનો કર્કશ અવાજ ઉમેર્યો.

મિત્ર આ બધું અનિમિષ નજરે જોઈ રહ્યો હતો. મેં કહ્યું કે આંકણી ભાગવાથી ભાઈનું મન ખાટું થયું હશે. પણ સ્વદપકાણમાં જ મારો બ્રમ બાગ્યો : મિત્રે ખુલાસો કર્યો, કે “આંકણીનું” પતનતો કશા લેખામાં નથી. ફક્ત

કુતરાંના ગંભીર વચનના મહાન વિચારમાં હું પડી ગયો છું.”

“એમ ? તમે કુતરાંની ભાષા સમજી શકો છો શું ? ” મેં ધન્ટેગ્નરીથી પૂછ્યું.

“કેમ નહિ ? સાહિત્યસૃષ્ટિમાં અન્ય ઘણી ભાષાઓ ખેડાઈ રહી છે ; પરંતુ હજી જ્ઞાનવરોની ભાષા તરફ તો ભાગ્યે જ કોઈનો દ્રષ્ટિપાત થયો હશે. આ સેવકે તે કામ દાઢ ધર્યું છે અને જાણીને ખુશ થશે કે તે વિષયમાં કીક કીક પારંગત પથ્ય થયો છું. તમે જો કુતરાંનું બસવું સમજી શકો તો જો મઝા કોઈ મહાન તત્ત્વજ્ઞના તત્ત્વજ્ઞાનથી ન પડે, તે એનાથી પડે.” મિત્રે કહ્યું.

“વાહ ! તમે તો કોઈ નવો પ્રકાશ ફેંકી રહ્યા છો. ! ” મેં આશ્ચર્યચકિત થતાં કહ્યું. “વારં, કહેશો કે કુતરાં વચ્ચે શા વિંગ સંભાષણ ચાલી રહ્યું છે ? ”

“જેશક ” મિત્રે પ્રારંભ કર્યો, અને નિદ્રાદેવી હવે રીસાઈને પલાયન થવા લાગ્યાં. સત્કાર સિવાય તો સૌ કોઈ સ્વમાનભોગી એમ જ કરે ને ? પછી મિત્રે આગળ ચલાવ્યું :- સાંભળો, આજે આપણી પોળમાં કુતરાંનું પંચ મળ્યું છે.-”

“પંચ ? કુતરાંનું પંચ !! ” મારાથી વચમાં બોલ્યા સિવાય ન રહેવાયું.

“કેમ નહિ ? કેવળ નાતોનાં જ પંચ મળે છે, એમ માનતા હો, તો તમારી ગંભીર જૂલ થાય છે. ” મિત્ર જૂલ ખતાવીને આગળ કહેવા માંડ્યું : “ જાણે કે પરપોળનું એકાદ કુતરું આપણી પોળમાં ઘૂસી જઈને કાઢકનો દુકડો શાટલો ખાધ આવ્યું હશે : તે પરથી તેના ઉપર વિચાર કરવા સારૂ પંચ મળેલું છે. તેમાં પડેલો મતભેદ, એ જ તમારા શબ્દમાં કહ્યું તો : કુતરાંના શોરબકાર.”

“ કેવી સંદૃશિત દષ્ટિ ! એકાદ પરપોળનું કુતરું આપણી પોળનાં કુતરાં ભેગું લળી ગયું, તેમાં આટલી ગંધી પંચાત શી ? ” હું બોલ્યો.

એનો પ્રત્યુત્તર મારી કનેથી સાંભળવા કરતાં ખુદ સ્થાન જ તમને સંભળાવે તો ? ” મિત્રે પૂછ્યું.

“ તો વળી વિવાદથી રળિયામળું શું ? પણ હું શી રીતે સમજી શકવાનો હતો ? ” મેં શંકા કરી.

સંશયાત્મા વિનશ્યતિ । શંકા ન કરો. હું હુબાપિયો હાજરાહજુર છતાં શંકાને સ્થાન જ ન સંભવ. ” મિત્ર હિમ્મત આપી. હું “ નવું જાણવા-અનુભવવાનું મળશે ” એ આશાએ ખુશખુશ થઈ ગયો. પછી હું જેમજેમ કુતરાં વિરૂદ્ધ વિચારો વ્યક્ત કરતો ગયો, તેમ તેમ કુતરાંની ભાષામાં, કુતરાંના એક સરદાર સમક્ષ મિત્રે તે વાતો રજુ કરવા માંડી અને કુતરાંના સરદાર તરફથી મળતા જવાબો મિત્ર મને સમજાવવા લાગ્યા.

મારા તરફથી કુતરાં માટે રળુ થએલાં વિશેષી નત્સેનો સારાંશ આ પ્રમાણે હતો :- “એક પોળનાં કુતરાં પરપોળનાં કુતરાંને આશ્રય ન આપે, તો તે જાત દેવીસી હરે છે. મ્હોં શાડીને અને ઘાંટો બેસી જાય એટલે. દમ બીડીને બસનાર કુતરાં, ટુકડે રોટલે રાજી થઇને પૂછડી પટપટાવે છે, એ તેમની લાલચુ જ્વિ જતાવી આપે છે. કુતરાં જાસે છે ઘાળું, પણ કરડવાના કામમાં સાવ માળાં હોય છે : તેપરથી કહેવત પડી છે કે “બસ્યા કુત્તા કાંટ નહિ.” અર્થાત્ તેમનું બસવું-બીજન શબ્દમાં કહું તો બોલવું-એ ખાલી જકવાદ હોય છે. કુતરાં એવી ઉતરતી ઓછાદનો અવતાર ગણાય છે, કે ગુસ્સાંશમાં કોઇવાર માણસ જેવા માણસને પણ. “કુતરા જેવો” કહીને કુતરાની કિપમાદારા હલકો પાડવામાં આવે છે. એવાં કુતરાંને તો જાંયડે પણ ન ઉભા રહેવું જોઇએ,” વગેરે.

હવે કુતરાં તરફથી આ સવળાં દોષારોપણના મજલા પ્રયુક્તશે, મિત્રે જે મીઠું મરચું બહારાવ્યા સિવાય જ મને સંબળાવ્યા હોય, તો મારે કચ્છલ કરવું જોઇએ, કે તે માણસજાતને બજે અંશે શરમિંદા બનાવનાર હતા. સારાંશ આ પ્રમાણે છે :-

“કુતરાંને જાંયડે ઉભા રહેવાનીયે તાકાત જોઇએ છીએ. શુરુ દત્તાત્રય જેવા જ અમને પોતાનું વાહન

ખનાવી શકે. બે પગાબો કાળા માથાનો માનવી અમને
હલકી ઝોલાદનાં ગણે તો તેમાં તેની બુદ્ધિની ખામી !
સરસ્વતીએ મચરતું ને ગણપતિએ ઉન્દરતું, તેમજ વિષ્ણુ
બગવાને ગરૂતું અને મદાદેવે જેમ પોઠિયાનું વાદન
સ્વીકાર્યું છે, તેમ દત્તાત્રયે સ્વારી વાસ્તે અમારી જાતને
પસંદ કરેલી છે. માણસજાતનું વાદન કયા દેવ-દેવીએ
સ્વીકાર્યું છે ? અસ્વીકાર થયો હોય તો એ શું જતાવે છે ?
તે પોલિયન જેવો વિરલ મેનાની જ અમારી ઉંઘનું અનુકરણ
કરી શક્યો છે. “ કુતરાની ઉંઘ ”નું અનુકરણ કરવા
કંઠલી શક્તિ હજુ મનુષ્યજાતે જોઈતા પ્રમાણમાં કયાં
મેળવી છે ? ગામડાના લોકોને પૂછો : ખાતરી થશે કે
અમે ત્યાં આગળ આમ્મસિંહ તરીકે પંકાઈએ છીએ અને
પૂજાઈએ છીએ. તમારી પેઠે અમારે લંગેરિયન, મરીના,
મેંડેસર, દેશી કે ખાદીની ટોપીઓ ખરીદવા જવું નથી
પડતું. અમારે વાસ્તે કુદરત ઉકરડા કે બીની જગામાં
પડેલાં લાકડાંપર છનાકારની ટોપીઓ રચી રહેલી
છે. અદ્યત, અમે તેની તમા નથી રાખતાં, છતાંય
અમારી ઝોલાદને મહત્ત્વ આપીને “ કુતરાની ટોપી ”એ
વગર માગ્યે કુદરત પૂરી પાડતી રહી છે ! શિકારી હશે ને
સાક્ષી પૂરશે કે શિકારમાં સસલાં-હરણની પછવાડે દોડનાર
અમારા સરખું અન્ય કોઈ જ નથી. છતી આંખે અન્ધ

બનેલાઓને તમે દીવાવડે રસ્તો બતાવતા હશો ; અમે જાતે રસ્તે દોરી જઈએ છીએ. ખીચારી માણસજાત ! એકવાર ચમકતનો પડછાયો બાળ્યા પછી તે જવલ્લે જ જીવતો રહે છે. જ્યારે અમે ચમના આપનેય બસીબસીને બોંચબેગો કરી નાખીએ છીએ કે બગાડી મૂકીએ છીએ. મરી ગએલાનું મુઠકું સ્મશાન લાઈ જતી વેળાએ અમને શોધશોધીને લાકડશી કે રોટલાનો ભોગ પેટ ભરીને ધરાવવામાં આવે છે ; અમારા મહાત્મનો તો પાર નથી. ગત આદમીને ગતે પહોંચાડવામાં પુરૂષ સરખો પુરૂષ જે પુરુષાર્થ નથી કરી શકતો, તે અમારી જાત કરી શકે છે. રાજા ધર્મને સ્વર્ગને રસ્તે દોરનાર જ્ઞાન હોતો કે ખાજું કોઈ ? તમે ભોંઠા કુળને, નાતને, જાતને, ગામને, સમાજને કે દેશને ડેટલા બધા બેવશ બની બેસો છો ? અમે હજુ માલિકની વશદારીથી વંચિત નથી થતાં ; કોણ ચડે ? હમણું જ કશું તેમ અમે ધર્મરાજને સ્વર્ગને રસ્તે દોર્યા હતા ; તમે અવળચંડી જાતના બનીને અધર્મને રસ્તે ધણાયને દોરી રહ્યા છો ; ઓ બેભૂજળા માનવી ! એક પોળનાં કુતરાં પરપોળના કુતરાને પોતાના સમૂહમાં ન રાખે, તેથી ‘દેખી’ કહેનાર ઓ ધર્મખોરો, તમે સાહિત્યના, નાતના, સમુદાયના, દેશસંસ્થાના વાડા બાંધી રહ્યા છો, તે વિષે તમારો શો ખુલાસો છે ? તમારાં પંચ નવા દાખલ

ચનારને—નવા તડ-એકડામાં દાખલ ચનારને ક્યાં જોછો.
 દંડ દે છે ? બાઈએ બાઈને કાપનાર લોહાના ચુલુ સરખા
 તમે કસાઈથી ય જૂંડા નથી શું ? શરફો ચાપલુ જોળવ-
 વામાં, વહેપારીઓ વધારે ભાવ લેવામાં, લેખડો લેખ-
 ચોરીઓ કરવામાં, એમ અનેકવિધ વિશ્વાસઘાતનો વાલુ
 તમારામાં વહી રહ્યો છે ; ત્યારે હજુય અમે સોંપાયલી
 ચાકીપર જીવને જોખમે પણ આખાદ પહેરેા બરતાં રહીએ
 છીએ. ‘કાલુ મોટું’ ? “ હુકડે રોટલે પ્રસન્ન ” થઈએ
 છીએ એ ભાવના તો સાવ જૂલ બરેલી છે. હકીકત એવી
 છે કે જન્મતા પહેલાં ગવાન અને કુતરાનું જુદું કહાડવા
 તમે પરમેશ્વરને ત્યાંથી બન્ધાઈને આવેલા છો. ખરી રીતે
 તો તમે જન્મતા હો એવું જ શુદ્ધ અન્ન અમારે વાસ્તે
 કહાડવું જોઈએ ; તેમ નહિ કરતાં બળેલું, ખરું થઈ
 ગયેલું, ભોંય પડેલું કે કોઈપણ રીતે નાપાક વા દૂષિત
 બનેલું હોય તે અમારી હોજરી માટે રાખો છો. અમે
 ઉદાર દિલનાં હોઈ, તે વિષે વિરોધ ન દર્શાવતાં “ પૂંછડી
 પટપટાવતાં ” જે કંઈ આપો તે ખાઈને પ્રસન્ન થઈએ
 છીએ. એનાથી ઉલટી રીતે તમે લોકો મ્હોં માગી લાંચ
 રૂસ્વત મળે ત્યારે જ તમારાં પૂંછડાં-પૂંછડાંને અભાવ
 (જે હોય તો) મૂછો મરડો છો ! કાલુ ઉદાર ? “ લેને
 બાઈ, સાત વાર નીચી મૂછ ” એમ બોલીને વાણીઆ-

બાળને ઘણીયે વાર મુઝીનો ઉંચો મરોડ નીચે વાળતાં
દીઠા છે ; પણ દલપતરામ કવિનેય અમારે વારતે કવિતા
રચવી પડી છે, કે :—

“ સિલા શ્વાનની પૂંછડી સાથે ખાંધી ”

અર્થાત્ પત્થર સાથે અમારી પૂંછડી ખાંધી કે વર્ષોપર્યંત
ભૂમિમાં દાટી રાખેા, પણ વાંકી તે વાંકી જ રહેવાની :
કેણુ ટેકી ? અમે ભસીએ પણ કરડીએ નહિ : એને
અવગુણ માનતા હો, તો એ મંતવ્ય તમને જ મુજારક
હો. અહિં સાધર્મપરાયણુ ભરતખંડનાં સનાતન સત્યોદ્ધી
અગ્રાત એા મૂર્ખ માનવી, તમને ય ભસવા સિવાય ‘પ્રીતુ’
નું આવડે છે ? દુધિયાર જાણવાની યે જોનામાં આવડ
નથી, તે તેનો ઉપયોગ શી રીતે કરી જાણે ? તમારા
ગૃહસ્થાશ્રમમાંય કેટલો બધો સડો પેડો છે ? તમે લોક
વિષયના કીડા બની બેઠા છો. વિલાસ માટે અમે એકાદ
માસ પૂરતો ગણીએ છીએ ; કેણુ સંયમી ? આ અને
આવા અનેક સહુગુણોનો વિચાર કરનારને, “કૃતરા જેવો”
કહીને જોને વખોડી દહાડવામાં આવતો દર્શો, તેને ખરી
રીતે તો માન જ મળે છે એમ સમજ્યા સિવાય નહિ રહે.
મનુષ્યજાતને અમે ઘણી ઘણી રીતે અનુકરણીય છીએ.
મનુષ્યજાતમાંથી અનુકરણ કરવા યોગ્ય અમને કશું જ
નથી દેખાતું. મનુષ્યજાત ધીમે ધીમે શાણી થવા લાગી

છે, એ સારી વાત છે. મસરની તળાઇઓ, મળે ચાંદીના પટા ને ઉંચાં કપડાં તથા પૌષ્ટિક ખોરાકવડે અમારું લાલનપાલન થવા માંડ્યું છે ; અને આસ્તે આસ્તે ગૌપાલનનો વિચારસુદ્ધાં કરમાઇ જવા લાગ્યો છે ; ન્દાના બાળકોને રમવાનાં રમકડાં પણ હવે અગાઉની પેઠે સિંદા ગાય, દેવ વગેરેનાં નથી હોતાં, પણ સ્થળે સ્થળે કુતરાંના ઘાટ વપરાવા લાગ્યા છે : એ બધું અમારી જાતને મગર 'ખનાવનાર' હોઇ, તમારા સરખા એકાદ અણુસમજી આદમીના બકવાદ સામે જોઇને, ઘટતે ફેજે પહોંચાડવા જેવું બૂરું પગલું અમે નહિ ભરીએ, પણ એટલી ચેતવણી તો આપીશું કે માનવી મહાશય, આપની તદ્દવાર મ્યાનમાં રાખજો. ”

મારા મિત્રે આ ઉપરાંત સંભાષણનો સારાંશ, લંકામાં જઇ ચડેલા માણસના વધતા જતા લાંગૂલ પેડે ઘણોય લંબાવ્યો હતો, પણ કહેવાય છે તેમ :—

“ ઉંચ જગાસું એકલે, જ જગાસા ! તું ;
તારું કહ્યું નહિ માને, તો ઢોળી પાડીશ હું.”

એ રીતે જગાસાનું કહ્યું નહિ માનવાથી ઉંચે મને ક્યારેય ઢોળી પાડેલો હતો, તેથી વિશેષ સંભાષણનો લાભ હું લઇ શક્યો ન હતો. અંશોસ !

અનાથાશ્રમની કન્યા

૧

ધરખૂણે મસલત

અવતી કાલે અમૃતલાલ વાસ્તે મહાનન મળવાનું હતું. તે વિષે આજે ધરખૂણે મસલત ચાલવા માંડી હતી. આવાં કામોમાં નાતના મૂખ્ય ભાંજગડિયાને ત્યાં જ ભાંજગડો થતી. ભાંજગડિયાઓના મૂખી ભગવાનદાસ હતા.

તેમની પરસાળ પમરખાંથી ભરાઈ ગઈ હતી અને મેડો ભાંજગડિયાઓથી ભરાઈ ગયેલો હતો. “વાણીઆના કાળજી”ને જેની ઉપમા અપાય છે એવા લખલખતા.

અંગારથી ભરેલી સઘડી ઝોટલાપર ધીકી રહી હતી અને પચીસેક વર્ષનો એક યુવાન વારંવાર હૂકો ભરી આપવા સાર ખડે પગે સળંગ રહ્યો હતો ; પણ ભાંજગડિયાઓની તરેહવાર વોટાઘાટથી તેને હેડે હૈયાસઘડી ધીકી રહી હોય, એવું સૂક્ષ્મ નજરે જોનારને જણાયા સિવાય રહેતું નહિ.

સમસમાટ કરતી કાળી અન્ધારી રાતનું સાત્રાજ્ય જામતું જ હતું ; છતાં મસલતનો અંત આવ્યો ન હતો. જુવાનનો જીવ તાળવે બંધાયો હતો. હતાશ હૈયે સ્વામ ગગનની ઘેર ઘટા તરફ તેણે દૃષ્ટિ ફેંકી. એ દૃષ્ટિ કદાચ પરમકૃપાળુ પ્રભુ પાસે દયા પામતી હોય.

હજીય તેની દૃષ્ટિ નભોમંડળ બધી દરી રહત ; પરન્તુ તેણે મેડાપર ઘેંઘાટ થતો સાંભળ્યો, ને તેનાં મન ને લોચન તે તરફ આકર્ષાયાં. તેણે કાનને એક કર્યાં, અને મસલતનો અંતિમ ભાગ આ પ્રમાણે સાંભળ્યો :—

“ નાતને કાપુમાં નહિ રાખીએ તો તે વંદી જવાની. સુધારાના વાયુએ તો સત્તાનાશ વાળવા માંડ્યું છે. પગની પાંતીમાં થઇને નળના દેહમાં કળિયુગ પેસી ગયો હતો, તેમ આપણે પણ જરાક નમતું મૂકીશું, તો મૂલા સમજવા. વારતે અમૃતલાલ હોય કે શવે તે હોય.

અનાયાશ્રમની કન્યા આપણને નત અપે. આ તે કાંઈ જોઈએ લવાડો ! આવો જોળાવાડો નાતમાં નહિ જાજે, માટે તેને કાપી મૂકવાનો વા નિશ્ચય કરીને બધા હોડા, એટલે મંગા ન્હાયા.”

“પણ વાણિયાની કન્યા છે, એવી ખાતરી કરી આપે તો ?”

“હવે સમજ્યા : જુઓ ડાહ્યાભાઈ, દોડ-ડાહાપણ જવા લો : એ તો અનાયાશ્રમની કન્યા !

“એટલે તે જાંડાયલી જ હોય એમ તો આપણાથી શી રીતે—”

“ના કહેવાય તો લઈ જઈને રાખો તમારે ત્યાં. એવી દહીં-દૂધીઆ આદત નહિ ચાલે ; સમજ્યા ?

“ભગવાનકાકા ખરું કહે છે. અમૃતલાલ મળવા સરખો આવ્યો છે ? કેટલું અભિમાન ! આમારે તો એનાં ‘પાન સોપારી’ની કરી પરવા નથી, પણ અમરો વિવેક-માંથીએ ગયો !”

આવાં કામોમાંય જાણે દેવને સાક્ષીશ્રુત રાખવામાં આવતા હોય, તેમ ઇષ્ટદેવની જે.....જોલાવાને સૌ વેરાયા. જુવાન હજી ધરૂની એક બાજુ કુંટિયુંવાળીને ભગવાન કાકાની અંતિમ ઘટનાનું અવલોકન કરતો ઠરી રહ્યો હતો.

બધાના વેરાવા પછી ભગવાનકાકા મેડાપરથી હેઠળ આવ્યા અને પોતાના તડના ધાઢણુને બોલાવી લાવવાનું પેદા જીવાનને કહ્યું. આત્મધીન જીવાને રાતના એક વાગે ધાઢણુનું બારણું ઠોકી તેને જગાડ્યો ને ભગવાનકાકાને ત્યાં તેડી આણ્યો.

ભગવાનકાકાએ તેના કાનમાં કંઈક કંઈક મારી. ‘હ’ કહીને ધાઢણુ વિદાય થયો. જીવાને પણ ઘેર જઈને સૂઈ જવાની રજા માગી.

૨

અમૃતલાલને ત્યાં

“ચન્દુલાલ, આમ ગળગળા ન થાઓ. થવાનું હશે તે થશે. નાત અમારી માતા છે. તેને ચરણે પડીશું, પણ માતાના કહેવાતા સેવકો પોતાને શરણે લેવા ઇચ્છે એ તો હરગીજ નથી બનવાનું. પાછા રડો છો ? મારાસમ ; હું મરી જઈ એટલું પાપ હોય જરા જળ પીઓ.”

કુમુદે-અનાથાશ્રમની કન્યાએ-તાંબાના અજવાળેલા કળાશમાં જળ ભરીને ચન્દુલાલ કને મૂકતાં કહ્યું. અમૃતલાલ તો ન બોલે કે ન ચાલે.

ભગવાનકાકાને ત્યાંથી જીવાન-ચન્દુલાલ સીધા ઘેર નહોતો ગયો. એને આજે ઉંઘ જ કેમ આપે ? એ

અમૃતલાલનો દિબોળન દોસ્ત હતો, ને ભગવાનઠાકનો પાડોશી હતો. શી બાંગ્ગડ ચાંભે છે એ જાણવા સારે જ તેણે હઠાપાણીની સેવા સ્વીકારી હતી.

ચન્દુલાલે બાંગ્ગડિયાઓનો છેવટનો નિર્ણય ને લાંચસ્વતની પ્રજ્ઞા વગેરે વીણીવીણીને કહી સંભળાવ્યું અને કહેતાં તેની આંખો આંસુભીની ચતી હતી; તે જોતો હતો કે મિત્ર પ્રત્યે તપાસ વગરનું જોડકમી પગલું પટેલીઆઓ ભરી રહ્યા છે.

અમૃતલાલ વણિક કામમાં જન્મ્યો હતો. તે નપાપો હતો, ને મા પણ તેને જ મહિનાનો મૂશને મરી ગઈ હતી. કુળ-કુટુંબ તો ગહોળું હતું, પણ તેને પાંખમાં લેનાર કાઠ ન હતું. મધપૂડામાં મધ હોય તો જ મધમાખો ગળુગણે ને ?

અમૃતલાલ જેમતેમ કરીને બી. એ. સુધીના અભ્યાસે પહોંચ્યો ; પણ બપોરેવાર નપાસ થવાથી અને આર્થિક સ્થિતિ કંદોડી હોવાથી છેવટ અભ્યાસ છોડવો પડ્યો ; એટલે તે બી. એ. પાસ તો ન જ કહેવાયો ; પરંતુ તેના મગજને “ બેચેલર ઓફ આર્ટ્સ ” કહી શકાય. પોતે બુદ્ધિશાળી હતો એટલે જ સહાયી હતો. તેની હાંશિયારીનાં ઠામઠામ વખાણ ચતાં. તેણે કલમપર પણ સારો કાજુ મેળવ્યો હતો.

“ સમાજ ” પત્રના માલિકને તંત્રીની જરૂર હતી. તેણે અરજ કરી. જવાબ મળવાથી પોતે રૂબરૂ મળી આવ્યો. માલિકે કર્તવ્યદક્ષતાનું પ્રમાણપત્ર માગ્યું. પોતે જ પ્રમાણપત્ર રૂપ હતો, એના પર માલિકની નજર ફરી. ને એંસી રૂપિયાના દરમાયે તંત્રીને હોદ્દો ચડ્યો.

તેની નાતમાં કન્યાની છટ હતીયે ખરી ને નહોતી પણ કહી શકાય. કહેવાતા કુળવાનના વર પારણામાંથી ઝડપાતા, એ રીતની છટ; અને કર્મે નિવડેલા અમૃતલાલ જેવા કુશીન મુહૂર્તિઆઓ નિર્વંશ થતા; એ રીતની અછતેય હતી. પરિણામે તે ‘ અનાથાશ્રમની કન્યા ’ બેરે પરણ્યો હતો.

*

*

*

જીવકાળો શમાવવા સારૂ ચન્દુલાલે પાણી પીધું ને ટગરટગર કળશ સાચું તે જોઈ રહ્યો. એટલે અમૃતલાલે ચન્દુલાલને પૂછ્યું :-

“ ચન્દુભાઈ, તું જોઈ રહ્યા હો ? જળના ધુંટડા ગળ્યા, તેમ બધા વિચારોને ગળી જાઓ. મને તો ભગવાન-કાઠાના ફેંસલાનો કશો જ હર્ષણોક નથી. હું એકલવાયું જીવન જીવતો હતો. હવે અમે દંપતી થયાં. તેથી તમારે તો કાગળું ફેર છે ને? પછી ભોડ જખ મારે છે.

“મારું તો શરશર લેહી વધે છે, પણ—”

ઝોટલામાં બહારથી બારણું ઠોકાયું ને ઠોકાએ જૂઠ પાડી. ચન્દુલાએ નાતના બ્રાહ્મણનો સાદ ઝોળખ્યો. ભગવાનકાકાએ જ તેને મોકલ્યો હોવો બોધ્યો એવી તેણે કરેલી અટકળ અમૃતલાલને કહી સંભળાવી. કુમુદે બારણું ઉઘાડ્યું અને બ્રાહ્મણ ઘરમાં દાખલ થયો.

લાંચના ચતુર્થાંશ હિસ્સાદાર બનવાના ઉમેદવાર બ્રાહ્મણે ભગવાનકાકા તરફથી અમૃતલાલ પાસે વિદિનો વિધિ રચ્યો:—

“જ્ઞાતિમિથ્ર સમં મેલં કુર્વાણો ન વિનશ્યતિ”

ના શ્લોકદ્વારા જ્ઞાતિજન સાથે સંપ રાખવામાં જ મજા છે એવું પાંડિત્ય સંભળાવ્યું અને તેના કલાજ તરીકે ભગવાનકાકાને ચસ્યો ભજકલદારમ્ની બેઠ ધરવાની વણુમાગી સલાહ આપી. તેના સમર્થનમાં વિદ્વાન (!) બ્રાહ્મણે, વિદ્વાન તંત્રીને શ્લોક સુદ્ધાં સંભળાવી દીધો, કે

કો ન યાતિ વશં લોકે મુખે પિંહેન પૂરિતઃ

મૃદંગો મુખલેપન કરોતિ મધુરંચનિમ્

૧ ગદાં બરવાથી જગત્માં કોણ અધીન નથી થતું ? મૃદંગ પણ કણક મળવાથી મધુર દ્વનિ કરવા માટે છે !

સાંભળીને બ્રાહ્મણની વિદ્વાશક્તિપર અમૃતલાલને નીરસકાર હત્યો ; તેણે અવાઈ રહી બ્રાહ્મણ પ્રત્યે તીરછો દષ્ટિપાત કર્યો.

“ અરર ! મહારાજ, તમે આ શી સલાહ દઈ રહ્યા છો ? બ્રાહ્મણપણનો આવો ઉપયોગ ? બસા બગવાન ! બગવાનકાકા પીસ્તાળીસ વર્ષના થયા. પાંચ વર્ષ પછી “ વન ”માં પેસશે. માથે પળિયાં આવવા માંડ્યાં છે, ને લાંચની આથા હજુય નથી છૂટી ! તોઆહ ! ”

કુમુદના સુખમાંથી સહસા જ આટલા ઉદ્ભાર નીકળી ગયા. અમૃતલાલે તેને ખોલતી છાતી રાખી ને સંસારની વિચિત્ર લીલાઓ તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું. અમૃતલાલના હોઠ ફેડ્યા :-

अंगं गलितं पलितं मुहं दंतविहिनं जातं तुंडम् ।
करधृत्कम्पित शोभित दंडं तदपि न मुंचत्याश्ना पिंडम्

શ્લોક સાંભળીને બ્રાહ્મણ કાંઈ ઝંખવાણો પડે તેવો ન હતો. તેણે તો ઉલટી જ દલીલ કરી. તે બોલ્યો :-

“ જુઓ અમૃતભાઈ, પત્રકાર થયા, છતાં પાકા મુત્સદી ન બન્યા. આશા તો અમર છે, એ વધી પીમળી જતી હશે ? ”

“આશા અમર લહે હોય, પણ નાપાક ગણાતો
જુનહેગાર નાણાંવડે પાવન થાય એવું તમારા કયા શાસ્ત્રમાં
લખ્યું છે ? ” કુમુદ હવે વીકરી.

“એ લખ્યું છે કળિકાળના નવા રચાતા શાસ્ત્રમાં.
તમને તેની હમણાં ગમ નહિ પડે. ખરૂં છે ? કળિકાળમાં
તો અંગા, જુમનાં ને સરસ્વતીના ત્રિવેણી સંગમમાં સ્નાન
દરવાથી કે મોકુળ મથુરાં કે કાશી જગન્નાથજીની જાત્રાથી
જે પાપ નથી ધોવાતાં તે લક્ષ્મીદેવીના પ્રભાવવડે પ્રજ્વળી
જાય છે ; એ સત્ય નહિ સમજે તો—

“હેરાન થઈશું, એમ જ કહો છો ને ? ”

“તમારા હિતની ખાતર, ”

“તરફી માફ કરજો, મહારાજ, અન્ધારી રાતે અથડાતા
ફુટાતા મારે ત્યાં આવ્યા ને તમને નિરાશ કરીને વિદાય
કરવા પડે છે, તેથી દિલગીર છું. હ્યો ઇલાયચી, અને
જાઓ, તમારે મોકું થાય છે. લાખ રૂપિયાની નિદ્રા નકામી
શું કરવા ગુમાવો છો ? ”

“મારે તો ઠાંઈ નહિ, હું તો ચીડીનો ચાકર રહ્યો.
તમે કહો તો તમારું કામ પણ કરવું પડે. નાતનો કણિકો
ખાવાનો રહ્યો એટલે શું કરીએ ?—હ્યો, બેસો; જાઈ છું.
મારાપર માફ લાગ્યું હોય તો માફ કરજો.” અમૃતલાલની
અંબીર ગર્જના સાંભળીને ધાત્રણે “ પાવડી ફેરવી ” ને
વિદાયગિરી લીધી.

૩

આશ્રમની ઉત્પત્તિ

જે અનાથાશ્રમની કન્યા માટે આ કથાનક લખાય છે, તે આશ્રમની ઉત્પત્તિ થી રીતે થએલી, તે હવે જોઈએ. આજથી પંદર વર્ષપરની વાત છે. તે અરસામાં એક બાઈ સિવિલિયનની પરીક્ષામાં પાસ થયા હતા. તેમના માનમાં થએલા સ્નેહસંમેલનમાં કેટલાક સંભાવિત ગૃહસ્થોને પણ નિમંત્રવામાં આવ્યા હતા. એ રીતે દયાળુબાઈને પણ નિમંત્રણ થએલું.

વાર્તાવિનોદ, મેળાપ શિષ્ટાચાર, ગાનતાનને ખાનપાનથી પરવારીને રાતના અગીઆરના સુમારે સ્નેહસંમેલન ખતમ થયું. ત્યારે દયાળુબાઈ પોતાને ઘેર પાછા ફરતા હતા. રાત અન્ધારી હતી અને લોકોની આવજા પણ કમી થઈ ગઈ હતી, એવે વખતે પોતાની વિકટોરિયામાં એસીને ઘેર આવતા દયાળુબાઈએ રસ્તામાં વાસાના બાળકના રૂદનને અવાજ સાંભળ્યો. તેમણે રૂદનના અવાજ અવાજ તરફ ગાડી હંકારાવી, અને થોડે જ છેટે જતાં ફૂટપાથની બાજુમાં એક તરતના જન્મેલા બાળકને પડેલું દીઠું. દયાળુ દયાળુબાઈએ કંઈ નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને ધડીભર વિચાર કર્યો. ગાડીવાનને, મીથુનની વડે તે બાળકને ધરાબર જોવાની સૂચના

કરી. હયાળજીભાઈએ જોયું કે બાળકને મળે દોરાથી બરવેલી નાનકડી કાગળની ચીડી હતી. તેમણે ચીડી વાચી અને બાળકને પોતાની ગાડીમાં ભેવરાવી, ગાડી ધર તરફ હંકારાવી.

“કૂટતી કૂલકળી સરખું નિર્દોષ બાપડું બાળક ! એકને પાપે બીજાના ભોગ આવી રીતે ધણાય અપાતા હશે ! પણ દુઃખમય સંસારમાં જેનું કોઈ ધણીધારી નથી, તેનો ધણી ભગવાન છે.” એમ વિચાર કરતા તે ઘેર પહોંચ્યા.

હયાળજીભાઈ પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન હતા—એટલા ધનિક પણ હતા અને ધનિકની લાગવગ કાંઈ હમી નથી હોતી. સિદ્ધાર્થકુમારે મહાદેવને જોવાથી જેમ નિદ્રા ત્યજી હતી, તેમ હયાળજીભાઈએ રજગતા મૂકાયલા બાળકને જોઈને નિદ્રા ત્યજી, અને સિદ્ધાર્થકુમાર પેડે અંતિમ નિર્જીવપર આવીને જ તેઓ જાગી શક્યા.

બીજે દિવસે સવારમાં જ નિર્જીવના અમલ માટેની યોજના આરંભી. બડોળ એકઠું કરવા માંડ્યું અને ટૂંકા મુદ્દતમાં અનાયાત્રમની સ્થાપના થઈ.

આજે પંદર વર્ષ જેટલા ગાળા પછી તો અનાયાત્રમ એક આદર્શ ઉદ્યોગાત્રમ બની ગયો છે. ત્યાં વલ્ચીચારનો વિધિ બરાબર રીતે પાળવા-પળાવવામાં આવે છે અને આત્રમમાં ઉછરતાં બાળકો, પકવ વયે સ્વતંત્ર ધર્મે વળગતાં

થાય તેવી રીતનું, સૌ સૌની શક્તિને માર્ગે આપતું શિક્ષણ અપાય છે.

પન્દર વર્ષ પરનું એક વાસાનું બાળક, જે જ અમૃતલાલ વેરે વેરેલી કન્યા-કુમુદ. કુમુદનામાં સેવાભાવનાના સંસ્કાર સારી રીતે ખીસેલા હતા. તેનો અભ્યાસ, ભરત ગૂંથણ તે શીવણકળાની નિપૂણતા, સંગીત તે ચિત્રકામપરનો કાળુ વગેરે અતિ પ્રશંસનીય હતાં. તેના હાથની માગણી મોટા મોટા ભોકો તરફથી થતી. પણ તે કોઈનેય દાદ દેતી ન હતી. આશ્રમના પાળકે પણ તેની સહાયતા, બુદ્ધિમતા અને મુશીલતાની વાજખી કદર બુઝીને પતિપસંદગીની બાગત તેની જ ધ્વજાપર ઘોડી હતી. કુમુદ પૈસાની બૂખી ન હતી. તે સમજતી, કે લક્ષ્મી ચંચળ છે. તેને કેવળ વિદ્યાનો જ મોહ ન હતો. તે સમજતી, કે વિદ્યાય વંદી ભય છે. તે બાલસૌન્દર્યની પણ પૂજારણ્ય ન હતી. તે સમજતી, કે એ તો ક્ષણિકમ્ છે. તે ધ્વજી હતી સહાયતાને સમર્થિ-ભાવયુક્ત પ્રેમ: પછી ગમે તો તે ગરીબની ઝૂંપડીમાં હોય.

કુમુદે પતિની પસંદગી એ જ દૃષ્ટિએ કરેલી હતી અને તેમાં તે ઠગાઈ ન હતી. અમૃતલાલ અને કુમુદ, ક્રમય સુવર્ણને મુખ્ય જોવું દંપતી યુગલ હતું. નાતના કહેવાતા મોટરાએને દેવકન્યા જેવી કન્યા જોઈનેય કદાચ

અમૃતલાલપર દોષ-દૃષ્ટિ થયાં હોય ! તેનું નિરાકરણ મહાજન સમક્ષ હવે થઇ જવાને ઝાઝી વાર ન હતી.

૪

મહાજન મળ્યું.

ભગવાનકાકાને ખાનગી પાન-સોપારી મળ્યાં નહિ. ઓટલે આગલી રાતે થએલી ભાંજમડ પ્રમાણે બીજે દિવસે બાહ્યે દુધો અને રાતના દસેક વાગે મહાજન મળ્યું. પારકી જઠાઇ જેવી ને શેર ધી પીવું અરખું છે, એવી ભોંકોકિત પ્રમાણે પરનાતના ભોંક પશુ મહાજનનો ઇન્સાફ (!) જેવા સારે સારી સંખ્યામાં બરાબા હતા.

ખીજી બાજુ, રસ્તાપર પડતા એક ગૃહસ્થના ઘરના ઓટલાપર અમૃતલાલ તેના પાંચેક સાથીઓની સાથે શાંતિથી બેઠો હતો. તેના મુખપર ગભરાટનો છાંટો સરખો જણાતો ન હતો.

ચોડીવાર પછી ખાનગી મસક્ત રૂપે અમૃતલાલના મિત્રે વાત ઉપાડી:--

“અમૃતભાઈ, તમારી સલાહ હોય, તો મહાજનમાં ગેરવાજખી વાત ચાલે, ત્યારે આપણે રીતસરના પ્રશ્નો પૂછવાનું રાખીએ તો કેમ ?”

“ તક ભોકને જ તીર છોડવું. બાકી વર્ષાઋતુમાં દેડકાને જ બોલવા દેવાં નહિ તો તેમની વચમાં કાયલનો ખુલ્લો છતાં તીનો સ્વર ક્યાંય લોપાઈ જાય. ”

“ પણ કશું જ ના બોલીએ, તો તે બોકને ગુદો અર્થ કરવાનું કારણ ન મળે ? ”

“ એવા બોકને તમે નમો, છતાં ગમે એ વાત તો બનવાની જ નહીં. એ તે કાંઈ ગાય દીડી, કે ઘાસ ખાય ને બહારમાં દૂધ દે ? દૂધ પીએ ને સ્લામા ફૂંદવાડા મારીને ઝેર વર્ષાવે, એવા સર્પવૃત્તિના લોકો વળી કારણે ક્યારે પૂછે છે ? ”

“ ભગવાનકાકાના ભત્રિજાએ તો મને એવો વિશ્વાસ દીધો હતો કે— ”

“ મને ખબર છે. પણ વિશ્વાસની તે બેકાને કિંમત ક્યાંથી હોય ? ધણીને ‘ ધા ’ કહી ચોરને ન્હાસવાનું કહેવું એવાં તેમનાં આચરણ હોય છે. એ વિષે તો કહેવાયું છે કે સાપને એ જીભ હોય છે, બહારને ચાર, કાર્તિકસ્વામીને ૭, અગ્નિદેવને સાત ને રાવણને દસ જીભ હતી; વળી શૈવનાગને હજાર જીભ છે, પરંતુ પાખંડીના મ્હોમાં તો જીભોનો કાંઈ પાર જ નથી. એક જીભ હોય છે ફક્ત સર્જન પુરવઠે; અને તેનો ઉપયોગ પણ તે સર્જનતામાં જ કરવાનો. ”

“ ત્યારે લોકોને કાવે તેવું બોલવા જ દેવા ? ”

“ પૂછે તોનો ઉત્તર આપવોઃ બાકી અને તે બોલવા કરવું. બોલબોલ કરનારની કિંમત હું તો કોડીની જ આંકું છું. અંકર બહુ અંકાર કરે છે, ત્યારે તેવું સ્વર્ગ ચરણ આગળ નિર્માયું છે ને મોક્ષિકમાળ મૂળી રહે છે, ત્યારે કંઈ ધરાય છે ! ”

“ તમે તો પત્રકાર ને વિદ્વાન લેખક રહ્યા, પણ બાઈ, ફલીબોમાં ઉતરવાનો આ પ્રસંગ નથી. એ લોક આપણું દીકું જોશે તો મહાજનબંધાર મૂકી દેતાં વાર નહિ લગાડે. ”

“ જે મહાજન અદલ ઇન્સાફ ન તોળતું હોય, તેની અંદર રહેવા કરતાં ન રહેવામાં વધારે સ્વમાન નથી જળવાતું ? તમે જ કહોઃ કુતરાં બીલાડોને રાજ-રજવાડામાં સ્થાન મળતું હશે, અને હાથીને વાસ્તે સહેરના દરવાજા બહાર કોઈ સ્થળે સગવડ થએલી હોય છે, તેથી હાથીનો દરજ્જો કાંઈ કમી થાય છે ? ”

સંવાદ હલ્લુમ વધારે લંબાત; પરંતુ મહાજનમાં ચાલવા માંડેલી હીલચાલને લીધે એ વાતો અધૂરી રહી. બગવાનકાકાનું મહાજનમાં આગમન થયું, ને હાજીઆએએ તેમને “ આવો-આવો ”ના અવાજથી વધારી લીધા.

હાંચણે ખેસ બાંધીને ભગવાનકાકા તથા તેમનો ભત્રિજો છમન ઠટાર બેઠા અને મહાજનનું કામ ચક્ર ચલું.

થોડીવાર ચર્ચા ચાલી. ફેસલા માટે શ્રમ પડે તેમ હતું જ નહિ. " અમૃતલાલ અનાથાશ્રમની કન્યા પરણી લાવ્યો છે, તે મહાજન સાંખી શકે નહિ; માટે તે મહાજનબહાર થાય અથવા કન્યાને જુદી કહાડે; પોતે એકથો રહે, દેકશુદ્ધિ પ્રાપ્તિ કરે, મહાજનને ચૂરમું ને ઘી જમાડે અને પાંચ પાંચ શેર વજનનું પીત્તળનાં વાસણનું હોણું કરે, ને મહાજનમાં દાખલ થાય. "

આવે ખરડો લગભગ તૈયાર થઈ ગયો હતો. તે જોઈને ચન્દુલાલથી રહેવાયું નહીં. હવે તે ઉઘાડો પડ્યો અને કન્યાની તપાસ કર્યાં સિવાય આપ-પ્રસન્નતા વાપરીને ગેરવાજબી ઇન્સાફ નહિ આપવાનું તેણે જણાવ્યું.

પરન્તુ તેને પૂરું બોલવા પથ્થુ ન દીધો. " તું મહાજન વચ્ચે બોલનાર કોણ ? કુળવાનનો કહડો ન જોયો હોય તો ! " કહીને તેને દબાવી દેવમાં આવ્યો. ભગવાનકાકાને તો પાછલી રાતની બાંજગડોતું પોકળ વેરાવાની જ ધારતી લાગી હતી એટલે એ તો વાઘની પેઠે તડૂક્યા. મિત્રને આમ નાડક દબાવવામાં આવતો જોઈને શાંતપણે અમૃતલાલને કહેવું પડ્યું :- " કુલીનતાનો ફોકો રાખનારાઓએ સમજવું

જોઈએ, કે તે કંઈ માગી મળતી નથી; દેવતાના દીકરા કાલસા પણ હોય છે, અને હલકી ભતના કીડામાંથી ક્રિપ્ત થઈ રેશમ કુલીન ગણાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

“મહાજન મારું મુરખી છે. ન્યાયપુરસ્કર તે જે નિર્ણય કરશે તેને હું સવિનય માન આપીશ; પરંતુ મહાજનની દરજ્જા છે, કે ગુન્હેગાર ગણવામાં આવતા ગૃહસ્થ સાથે સંઘા-સમાધાનમાં ઉતરવું જોઈએ. હું હાજર છું, છતાં મને કંઈ પણ પૂછ્યા વગર ઘરખૂણે ઘડી કઢાડેલો દરાવ પસાર કરી દેવો એ શું વાજબી છે?” અમૃતલાલે તક જોઈને તીર ઓડ્યું.

‘ઘરખૂણે’ શબ્દથી ભગવાનદાસ બડક્યા. વાત ફટી હશે એવો તેમને શક પડ્યો. બાહ્યજીને નાણાં કઢાવવા મોકલ્યો હતો તેનો ભાંગરો પણ બેગેબેગો વટાઈ જવાની તેમને દેશત લાગી, એટલે ઠાવકું મ્હોં રાખીને તે બોલ્યા:-

“કન્યાની ખાતરી વિષે તમારી પાસે ખુલાસો હોય તો રજુ કરો. અમે ક્યારે વાધો લીધો છે? હાજર છો ત્યારે કશું બોલતા શા સાફ નથી?”

“પૂછ્યા સિવાય બોલું તો દોડડાહો ફરું. પૂછો, તેનો ઉત્તર આપવા સેવક તૈયાર છે,” અમૃતલાલે સમય વિચારીને કહ્યું.

“ કહોં ત્યારે, આશ્રમવાળી કન્યા બાણેખપતી છે. એ વિષે તમારી પાસે શો પુરાવો છે ? ” મહાજનમાંથી પ્રશ્ન પૂછાયો.

“ પુરાવો મળ્યૂત છે, અને તે અનાયાશ્રમને જ ચોપડેથી, અનાયાશ્રમના આશ્ર સંચાલક શ્રીયુત દયાળજી બાઈ રજુ કરી શકશે. ” અમૃતલાભે કહ્યું.

પાસેજ ઉભા રહેલા દયાળજીબાઈ હવે આગળ આવ્યા. તેમના કારકુનના હાથમાંની પંદરવર્ષપરની નોંધણીકપરનો ખેર ખંખેરી તે પોતાના હાથમાં લીધી, અને મહાજનની રમ્ભથી દયાળજીબાઈએ કહેવા માંડ્યું:—

“ને ત્યાંથી રનેહસંમેલનમાંથી પાછા ફરતાં એક બાળક રસ્તામાં પડેલું દીઠું. તેને ગળે કાગળની ચીઠી બરવેલી હતી. બાળકને ઘેર આણ્યું અને તેનામાં વસેલા પ્રભુએ જ આશ્રમ સ્થાપવાની મારામાં પ્રેરણા કરી. આ પંદરવર્ષપરની વાત છે. શ્રીયુત ભગવાનદાસની ઉમર તે વેળાએ ત્રીસ વર્ષની હોવી જોઈએ, એવું બાળકને ગળે બરવેલી ચીઠીપરથી માલમ પડે છે. ”

“ એ વાતને અઢી થું લાગેવળગે છે ? ” ભગવાનકાકાના મનમાં હવે બાંજગડ પેઠી ! દયાળજીબાઈએ વચમાં નહિ બોલવાની વિનંતિ કરી: ભગવાનદાસનું મ્હોં લેવાનું

હતું તે મહાજનની આંખો ગેઠ શકતી હતી. “ બેસતી ટોપી ” ભગવાનકાકા શાથી પહેરવા તૈયાર થાય છે, તે પણ, જેઓ જૂની વાત જાણતા હતા, તે સમજવા લાગ્યા. દયાળજીભાઈએ કયા આગળ ચલાવી:—

“ જે ચીઠી બાળકને ગળે બરેલડી હતી, તે તેના અસલ સ્વરૂપમાં જાળવી રાખવામાં આવી છે. તે ચીઠી લખનાર બાળકની માતા હોય એમ ચીઠીમાંની સહીપરથી સાબીત થાય છે. ચીઠીમાં શું લખેલું છે. તે વાચું ? ”

“ ચીઠીની અહીં કંઈ જરૂર નથી. વાસાના બાળકને હોઠી દેનાર તેની માતા કહ્યો લાદની હતી ? ”

“ વાણિયાની ઓલાદની; ને તેનું નામ ચીઠીમાં લખ્યા પ્રમાણે મનોરમા હતું અને—”

“ અને નહિ. વાણિયાની નાતમાં આવું નાટક ! ” ભગવાનકાકાએ કાકારવ કર્યો.

“ ન બનવા જેવું કળિયુગમાં બની જાય છે. વારતે શાંતિથી સાંભળ્યા કરો. દયાળજીભાઈ, મનોરમાએ એ ચીઠીમાં શું લખ્યું છે, તે વાંચો. ” અમૃતલાલે કહ્યું.

દયાળજીભાઈએ બુઝવડ અવાજે ચીઠી વાંચવા માંડી:—
“ આ ચીઠી વાચનારનામાં દયાનો ગુણ હોય, તે મારા

બાળકને બચાવે. હું તો હવે સંસારે દીધેલા દગાથી આપધાત કડું છું. કુત્રીન કન્યાને કહેવાતો કુત્રીન વર ન મળવાથી પકવ વય સુધી આ મોહાન્ધ મનોરમાને માખાપે કુંવારી રાખી. વિપ્લવવાસનાના કીડાએ મને ફેલાવી ખાવા માંડી. હાય ! પાપના પ્રાર્થાશ્વતરૂપ લખી નાખું છું કે એકવાર હું અધમાધમ બની-રે, મને તે દુષ્ટે ફસાવી. પરિણામે બાળક સાંપડ્યું. મારા પિતાનું નામ નાથાલાલ ને તે દુષ્ટનું નામ ભગવાનદાસ.

સિ.

મનોરમા. ”

હઠીના લેખ જેવી ડક્ક કરી નાખનારી ચીડી વંચાયા પછી મહાજનની અને ખાસ કરીને ભગવાનકાકા તથા મહાજનની બરાબર મધ્યમાં, ભગવાનકાકાની અડોઅડ ખેડેલા વયોવૃદ્ધ નાથાલાલની કેવી સ્થિતિ થઈ હશે, તે રાખોદારા ચિતરી બતાવવાની જરૂર છે ?

પ

કલ્લોલતો સંસાર

હો—હા કરીને મહાજન વેરાયું ને ભગવાનકાકાને કર્મે, આજથી પંદર વર્ષપર ચોંટેલી કાળી દીલીવાળી બૂતી વાત તાજ થઈને લોકમત્રીસીએ ચઢી. વર્તમાનપત્રોમાં આ આખાય મુકદ્દમાનો વૃત્તાંત છપાયો ને રજ વાતની ગજ ગજ કરી નાખીને નરી નોંધો લખાઈ.

*

*

*

એ પ્રસંગનેય દોઢ વર્ષ વીતી ગયું. હવે નાતના અગ્રગણ્ય નેતાઓ તરીકે ભગવાનદાસેય નથી ને નાથાલાલેય નથી. છપ્પન કોટિ જાદવો જેમ આપસઆપસમાં લડી મુઝા હતા, તેમ નાથાલાલ ને ભગવાનદાસ વચ્ચે પંદર વર્ષપરના દુરાચરણી બનાવથી ભારે અણબનાવ થયો. તેઓ લડી મુઝા ને ભવસાગરમાંય ખૂડી મુઝા.

ત્યારપછી ‘કાકા’ શબ્દના કર્ણકટુ અવાજ કરતા કાકાકપિઓનો સમય પલટાયો અને વસન્તનું પ્રભાત પ્રકટયું, ફલરવતા કોકિલરૂપ નવા નાતનેતાઓ નિભાયા. જેમાં મૂખ્યપદ અમૃતલાલને મળ્યું. તેના નેતૃત્વ હેઠળ સક્રિય વિચારોદ્ધારા ધણામ આવશ્યક સુધારાઓ દાખલ થયા. પરિણામે મહાજન હવે કલ્લેલ કરે છે. મહાજનમાં કન્યાની અછત નથી. કુળના મિથ્યા મોહ નથી. વહેપાર-ઉઘોગે લોક આગ્રાહ છે. નાતના વિદ્યાર્થીઓ વાસ્તે છાત્રાલય અને વિદ્યોત્તેજક બંડોળની સંગીત મૂડીવાળી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે. આજકાલ મહાજનમાં લીલાલ્હેર છે.

અમૃતલાલને ત્યાંય ઝોછી લીલાલ્હેર નથી. કેમુને ત્યાં તો જાણે બીજું વનિતાવિત્રામ જ હંપડ્યું છે ! પોળ-પોળની સુન્દરીઓ ને સાહેલીઓ પેડી કોઈ ભરતકામ તો કોઈ મૂંઝણુ કામ, કોઈ સંગીત તો કોઈ ચિત્રકામ, કોઈ

વાચન—અભ્યાસ તો કાંઈ પાકશાસ્ત્ર, કાંઈ રેટિયો તો કાંઈ કાંઈ, એમ શિખવા સાડે આવતી ને સ્નેહવિહાર કરતી.

ઑદિસમાં કામથી પરવાર્થ પછી આજે અમૃતલાલ એક કાવ્ય લખવા બેઠો હતો. તેથી ઘેર આવતાં મેહું થયું. કુમુદ રાહ જોઈજોઈને થાડી. આખરે વખત વીતાવવા સાડે તેણે હાથમાં રંગ, પીછી ને કાગળ લીધાં ને હૃદયમન્દિરમાં રમી રહેલી સ્વામીનાથની છત્રી કામળપર ચિતરવા માંડી. તે લગભગ પૂરી થવા આવી હશે, એટલામાં અમૃતલાલ ઘેર આવી પહોંચ્યો; પણ પ્રીયતમનું ચિત્ર ચિતરવામાં પોતે એટલી તન્મય થઈ ગઈ હતી, કે અમૃતલાલના આવ્યાનુંય તેને બાન ન હતું ! અમૃતલાલ થોડી પળો તો તેના તથા પોતાના ચિત્ર સામું, બાજુપર રહીને જોઈ જ રહ્યો; પણ તે ઝાઝીવાર સંયમ ન જાળવી શક્યો. ચિતરાતા ચિત્રને જાળવીને પોતાના હાથમાં લેતો અમૃત બોલી ઉઠ્યો:—

“ વાહ રે મારી કુમુદ ! ”

“ કુમુદ બહારી. જોયું તો સ્થામે જ સ્વામીનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં, હર્ષના ઉદ્ઘાસોથી હૃદય એટલું ભરાઈ ગયું હતું, કે કુમુદ અક્ષર સરખો ઉચ્ચારી શકી નહિ. અમૃતલાલે તેનું મૌન તોડવા સાડે પૂછ્યું:—

“પણ મારા ચિત્ર તો કમળ શાનાં ઉગાડ્યાં છે ?”

“કમળ સરોવરમાં ઉગ્યાં છે, ને સરોવરની પાળે આપને ઉભા રાખ્યા છે; આપને ચરણે એ કમળ ખીલેલું છે.”

“ને કમળ તો કર્દમમાંથી ઉગે છે ને ?”

“હારતો; હું જેમ અનાથાશ્રમમાંથી—”

“ઠાકી મારી કુમુદ !” અમૃતલાલે અધરામૃતનું પાન કરતાં કરતાં કુમુદ વિષે જ ઑરિસમાં રચેલું સુંદર કાવ્યચિત્ર આપતાં કહ્યું. આતુર નયને કુમુદ તેનું નિરીક્ષણ કરવા લાગી. પછી પાછું અમૃતલાલે પૂછ્યું:—

“શું સુંદર, તારું ચિત્ર કે આ કાવ્ય ?”

એટલામાં, પાછળમાં સૂતેલા નડુના રૂદનનો ઝીણો અવાજ આવ્યો—સારંગમથી શરૂ થતું જણે સંગીત ! એટલે ‘કાવ્ય સુંદર કે ચિત્ર’, તેનો પ્રત્યુત્તર આપવાને બદલે કુમુદથી સહસા જ બોલતો જવાયું: “સુંદર મારું ચિત્ર, સુંદરતર આપનું કાવ્ય ને. સુંદરતમ તો આપણા નડુનું રૂદન-સંગીત.”

“જા, ધવરાવ એને.” અમૃતલાલે કહ્યું.

કળીભુગના વાનર !

જૂનો પહેલાંની આ વાત છે. પશુ, પંખી ને “ મૃગા ” પ્રાણીની બાપા શાખી રહ્યો હતો, તે અરસામાં મહાકલ્પ “ ધર વેચીને તીરથ કરવા ” નીકળેલો.

શ્રીજીના લાલખાગમાં હોરે માર્યા પછી અને કાંકરેલીના રાયસાગર-સરોવરની પેટમરીને લહરીઓ લીધા પછી અમે ગોકુળ-મથુરાં ગયા.

બહુ હોરે પહોંચી. તમે કદિ ગોકુળ-મથુરાં ગયા છો ? એ “ ગોકુળિયુ ” રહું ગામડીડું ” કોઈ અજ્ઞ તરેહની વાનર વસ્તી ધરાવી રહ્યું છે. એક લેખાની દોરતી બાંધેલી, એટલે પીવા બાંધ મળે ને ખાવા મહાપ્રસાદ ! ધન્નાયકડી માટે જમુનાને આરો ને રમવા-ખેલવા સારૂ લાલ મહેલનાં માંકડાં ; અધૂરામાં પૂરી ત્યાં “ રામલીલા ” હતી. માનશો ! ઘેર પાછા ફરવાનું જ ગમતું નહિ !

એક દિવસ “ રામલીલા ”માં સુગ્રીવ-વાલી વચ્ચેના પાડાખાર પછી, સુગ્રીવ અને રામચંદ્રના મેળાપવાળા પ્રસંગ આવતો હતો ; પણ રામલીલાવાળાઓએ જે પાત્રને સુગ્રીવ બનાવેલો, તેના પૂછડામાં ખામી હોવાથી, એનો વેષ જરા વરવો લાગતો. તથાપિ કથામાં જામેલા રસપ્રવાહમાં શ્રોતૃવર્ગ એવો તન્મય, કે ખામીઓ તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચાતું ન હતું. કથા બહુ રસિક બજવાતી હતી. એમ કરતાં કરતાં વાલીની વહુ સાથે સુગ્રીવનું પુનર્લગ્ન-અને તે પણ સાક્ષાત્ શ્રી રામચંદ્રજી કરાવતા હતા, તે પ્રસંગ બજવાવા લાગ્યો, એટલે પ્રેક્ષકોમાંથી ફટલાય જૂના વિચારના સનાતનીઓમાં ખળબળાટ થઇ રહ્યો.

રામલીલાના માંડવા બહુ પતથર પડવા લાગ્યા. શેર-બેકાર ને ધમાધમનો તો જાણે સાગર ઉછળ્યો !

ધિંગાણું ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યું. રામલીલા-વાળાઓ પણ આખરે જીવપર આવ્યા. તેઓ તેજાની ઘરડીઆઓને ધાક મેસાડવા સાર, ભોખંડના પાટાની બનાવટી તત્વાર અને ગોળીબદ્ધાર ન થઇ શકે એવી બંદકો તથા બુઠું તીરકામઠાં વગેરે હથિયારોવડે સજ્જ થઇને, નવીન તરેહની રામલીલા બજવવા તૈયાર થયા. માનો કે ન માનો, પણ હકીકત ખરી છે, કે આ અખ-તરાની અસર આખાદ થઇ, ઘરડાઓ નરમ પડ્યા. મામલો

શાન્ત થયો અને પુનઃ અધૂરા રહેલા બામથી રામલીલા હવે શરૂ થશે એમ એકસ બાસવા માંડ્યું. એટલામાં તે સ્વપ્નેય ન ધારેલું કૌતુક આ કળવ્જુગની આંખે દીઠું !

મને લાગે છે, કે અવધપુરીએ સિધાવેલા શ્રી રામ-ચન્દ્રજીનો જ એ સમતકાર હતો. મને તે હોય, પણ બન્યું એમ, કે રામલીલાવાળા મંડપની પાછલી બાજુથી એકએક હપ-હપ કરતી, નળિયેરી છાપરાંનાં નેવાં ભાગતી, દાંતિયાં કરતી અને હાથપગના પંજ પછાડતી જગ્ગર રામસેના પ્રેક્ષકસમુદ્ધ સમક્ષ ઉતરી આવી.

રામલીલામાં બારે ભંગાબ્ધ પડ્યું. વાનરસેનાના ડરના માથાં લોક ધરનો રરતો માપવા લાગ્યા અને રામલીલા-વાળાએ પણ ડ્રોપસીન પાડીને દીવો રાણો કર્યો.

મારાથી આ બનાવ સહન ન થયો. મેં પુનર્જન્મના પ્રસંગ સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો નહતો, એટલે વાનરસેનાની દૃષ્ટિએ હું નિર્દોષ હતો; તેથી લોક બાગ્યા, પણ હું તેહ હતો ત્યાં ને ત્યાં જ ફરી રહ્યો ને જગારે બધે કાગવાસ થઈ રહ્યું, અને લોકસમુદ્ધને નસાડી મૂકી, વાનરસેના સ્વપ્ન-યે પલાયન કરી ગઈ હતી, ત્યારે હળવે રહીને હું ઉઠ્યો અને હજુય એકલદોહલ રહી ગએલા વાનરની છેક નજીક જઈને ખડો રહ્યો.

મેં જોયું કે એ વાનર મારી સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર નહતો. મેં તેની આંખો સામે થોડી ફાજો જોયાં કર્યું. પછી પંખ જોયા. ફાંતિયાં દીકાં; 'વાનર કને કાંઈ ફાયિયાર બથિયાર તો નથી?' એની ખાતરી સારૂ દૂર રહીને તેનું સર્વાંગ તપાસી લીધું. હું, મને નિર્ભય માનવા લાગ્યો અને આસ્તે આસ્તે છેક તેની અટોઅટ જાંઘ ખેડો. પોચા લાથિ તેનું શરીર પંપાળું; અહહ ! પુતર્જનના પ્રતિરોધથી વાનરને જાણે પારાવાર લાગણી થઈ આવી હોય, તેમ તેનું વીસ ધડકતું હતું ! 'વાનરે નીચી નગરે માગ સામું' જોયું. મેં પણ તેના સામું જોયું; અનેની દષ્ટિ એક થઈ અને જાણે અમે જૂના દોસ્ત ન હોઈએ એવી લાગણી ઉભય અનુભવવા લાગ્યા.

સુખદુઃખની વાતો કરવાનો કે ઉપાલંબવડે રદામાની આંખ ઉઘાડવાનો આ સંજોગ સારો છે, એમ સમજી હવે હળવે રહીને મેં વાત છેડી—અર્થાત્ રામલીલાના જન્મતા રંગમાં લંગાણુ પાડનાર આ વાનરજનત પ્રત્યે ઠાવકો કપકો દેતાં વાનર બાપામાં પૂછ્યું:—

“તમારી આખી એલાદ જ આવી હશે?”

“કેવી છે?” વાનરે સામે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“અવગચાંડા.”

મારો આવો પ્રત્યુત્તર સાંભળીને વાનર કેવળ સ્મિત-
હાસ્ય કર્યું. મને જરા માફ લાગ્યું. મેં પ્રશ્નને ઉલટાવ્યો:-

“એટલે-આમ મૂછોમાં દસીને મારા ગુસ્સાને દયા-
વવાનો નિષ્કળ પ્રયત્ન ન જ થયો ને?”

“એ શક, નિષ્કળ પ્રયત્ન ન જ થયો ને?” એ.
ઓ મૂર્ખ માનવી ! અમે અવળચંડી જાત, તો તમે
કેવી ? તમે ને અમે જુદા કરારના ? જરા ડાર્વિનવાદને
પૂછી તો જુઓ.”

વાનરકાકાના શબ્દો મને સસવાતા તીર જેવા લાગ્યા
અને ડાર્વિનની પરિશોધ મને આ વખતે કડવી ઝેર જણાઈ !
પણ એમ કાંઈ હું હિંમત હારું એવો ન હતો. મેં
દમ ભરાવીને કહ્યું:-

“એ વાતને તો વર્ષો વહી ગયાં. વંશમાં હિતરી
આવતો પરિવાર કાંઈ પૂર્વજોની પેઢી જનવનારો જ હોય
છે, એમ જોઈ જાતે છે. તમારા રામચન્દ્રજીની જ વાત
- કરો: રામના દીકરા લવ-કુશને આજ અગત્ય કેટલું પૂજે
છે ? પૂર્વજ એક હોય, પણ પ્રત્યેક જીવની પ્રકૃતિ તો
પૃથકપૃથક હોય છે ને ? વાનરજાત પેઠે, આવી રીટી
બજવાતી રામલીલાના રંગમાં અમે કાંઈ બગાણું પડીએ
છીએ ?”

જોળી આખાદ વાગી છે, એમ માનીને મેં જાતી ફૂલાવી; નસ્તોરાં પણ ફૂલ્યાં. વાનરનો ઉત્તર સાંભળવા સારૂ કાન એક થયા. પણ વાનરે શું સુણાવ્યું ?

“ રામલીલાના જન્મતા રંગમાં બંગ ચવાથી હાડો-હાડ લાગી જાય છે; પણ માનવકાકા, મને કહેશો કે સાચી સંસારલીલાના રંગમાં બંગ કરનાર નિષ્કુર મનના માનવીએ મારે તમારો શો મત છે ? પુત્રીને સાસરે પણ ન વળાવી હોય કે ‘લગ્ન’ નો વિશુદ્ધ અર્થ સમજે તે પહેલાં તો તેને પરણાવી દીધી હોય, પછી તેનો પરણ્યો પરલોક સિધાવે, ને તે પુનર્જન્ન કરવા મ્હાય, તો તમે લોક તેને વારતે શી તજવીજ કરો છો ? જાતીપર હાથ મૂકીને એમ કહી શકશો, કે રાક્ષસી રૂઢિનાં પોલાદી બંધનોથી તમે લોક પરવશ નથી થતા ? આવી રામલીલા કરતાં તમારી સાચી સંસારલીલા, નાના બાળકોને રમવાનું રમકડું કે રમત લાગતો હશે કેમ વાર ? અને રંગમાં બંગ! બંગાણુ કોણે પાડ્યું ? રામચન્દ્રએ સુગ્રીવનું પુનર્જન્ન કરાવેલું, એની ખરી લીલા બજવાતી હતી, તે તમારા વડીલો ન સાંખી શક્યા તે ઉશ્કેરાઈ ઉઠ્યા ત્યારે અમારે રામયુગની ખરી હકીકત ઠસાવવા સારૂ અહીં ઉતરી આવવું પડ્યું ને ? ”

“ તોખાહ . તું તો માથાનેા મલ્યો ! પણ એટલું તો કબૂલ કરવું જ પડશે, કે તમારી જાત પેઠે ખીન હકકે

પારકા ધરનાં નેવાં ભાગવા જેવું છોકરવાદપણું તો અમે નથી જ કરતા. ” મેં બીજી દલીલ વાપરી.

“ એમ કે ? નેવાં ભાગવાં અને કાઢનાં ધર ભંગાવવાં, એ બેમાંથી વધારે ખૂરી ચીજ કય ? ઉત્તરાયણના કનકવા ચગાવતી વેળાએ આખી માનવસૃષ્ટિ જાપરાપર ઉમરાઇ જાય છે, એ વાત બૂલી જઇએ તો પણ તમારા નાતનાતના આગેવાનોનાં ધાર્યાં ન થતાં હોય તો એવા સેંકડો નિર્દોષ આદમીનાં ધર ભાગે છે કે એમને ઘેર તાળાં વસાય છે : જોએ દરેક વાતે સાધનસંપન્ન છતાં કુળાદિના મોહને લીધે બાપડા અપરિણીત છાંદગી માળતાં આખરે પોતાનાં ધરને સ્મશાનસ્થનાં બનાવી મૂકે છે; છતાં તમારા લોકનું પોષણું સરખું ફરકતું નથી, એ વિષે તમારો શો મત છે ? ”

“ વાહરે વાનર કાકા, શું આમ દાંતિયાં કરીને દગાવવા ઇચ્છો છો ? ” મેં તેની દલીલ હસ્યામાં કહાડવા યુક્તિ રચી.

“ દાંતિયા જોવાં હોય, તો તમારાં પંચ મળે છે, ત્યાં જવું : અદાલતોમાં જવું : તમારાં ધરધરનાં ધણી-ધણીઆણીના ટંઠા તપાસવા : કહેશો, માનવ કાકા, એ દાંતિયાં વિષે તમારો શો મત છે ? ”

“અનુકરણુ તો આખાદ કરતાં આવડે છે ! મારા બોલને ઝીલી લેતાં હીક ફાવી શકે છે !

સાંભળીને વાનરે બચાંકર અટ્ટહાસ્ય કર્યું. હું ચમક્યો, તે મારા બોલવામાં એવું શું બદ્ધાર્થ મળ્યું હશે તે ન સમજ્યો. ત્યારે વાનર ટાકાએ જ સમજણ પાડી:—

“એવા ધણાય કપિરાજે છે, જે અમારાં આખાદ અનુકરણુ કરીને સુન્દરતર કાન્યોને કૌચનાં બી જેવાં બનાવી દેતા હોય છે. તમારી ઓલાદના એવા કપિરાજે વિષે તમારો શો મત છે ? નહલ કરનારાં પ્રાણીમાં અપનાર તમારી ઓલાદમાં ક્યાં ઓળા છે, તે અમારી ઠેઠડી કરતાં તૈયાર થાઓ છે ?”

“વાનર ટાકા, જીમ જરા વધારે લાંબી ગાંભો છે: મદારીના હાથનો માર તેથી જ આવે પડતો હશે—નહિ વાર ? સારે નસીએ હું મદારી નથી તે કીક છે, નહિ તો—”

“નહિ તો ? નહિ તો શું, તે બોલી જાઓને: મદારી કરતાં તમે લોક ક્યાં ચડિયાતા છે ? લાકડે વળ-માડવામાં આવતાં માંકડાં પેઠે કુળી વચનાં બાળખચ્ચાંને લગ્નથી વિધી નાખનાર માણસજાત વિષે તમારો શો મત છે ?”

“ વાહરે વાનરકાકા, તમે તો ખૂંચ કરી ! હાંજર-જવાળીમાં તો બીરબલથીયે ચડી જાઓ એવા દિસો છો ! તમારે વાસ્તે કોઈ સરકસવાળાને બલામણુ કરે ? કોઈ એવી મંડળીમાં દાખલ થવાથી ધરધરનાં છાપરાં ભાગવાથી ખાલી પડતી માળો ને ખમતી પડતી, પેટ ભરવા માટેના હાડમારીમાંથી મુક્ત થઈ શકશો ”

“ કુતરાંને હુશો કહીને પરસ્પર લડાવી મારવાને તૈયાર રહેતી તમારી માણુસજાતનાં સરકસની વાત કરો છો ? માણુસ જેવા માણુસને ‘ હાડે હાડે ’ કહી, હડધૂત કરનાર, ખિલાડીને છીડે ને ગધેડાને ખૂડે કહી લાત મારી તમેડી મૂકનાર ને અમને હુશો કહી મૂછો આમળનાર એ દયામૂર્તિ માનવ ! ખેલાડીનાં સરકસ કરતાં તમારાં સરકસ-માણુસમાણુસ વચ્ચેની સાંઠમારીનાં સરકસ-ક્યાં ઉતરે તેવાં છે ? કહેશો ? આ વિષે તમારો શો મત છે ? ”

મારાથી હવે ના રહેવાયું. આવાં સખ્ત મહેણાં અને તેમ વળી વાનરજાત તરફથી સાંભળીને એમ થવા લાગ્યું કે આ કરતાં તો કાન બહેરા હત, તો બહેતર થાત. મેં ધમકી આપતાં મેધગર્જના કરી;—

“ બસ કરો ; વાનરકાકા ! નહાને મ્હેડિ તમે મંબીર વાતો કહી નાખી ; પણ જવા દઈં છું. તમે પવન-

સદ્દ હનુમાનના બાપાત હો અને ભગવાન રામચન્દ્રજીની સેનાના વંશજ હો ; એટલે રામને નામે આમન્યા લોપવાનું અને શોભારૂપદ નથી લાગતું, નહિ તો જોવા જેવું કરી ખતાવત. ”

વાનર જરા ધીમે પડતો જણાયો. મને ધમકીનો અખતરો સરળ થતો લાગ્યો. વાનરના છેલ્લા શબ્દો સાંભળવા હું એકતાર થયો. વાનરે, મન્દમન્દ વહેતાં મન્દાકિનીનાં નિર્મળ જળપર લ્હેરાતી સમીરણુ લહરીઓ જોવા, મિઠા સરોદે સંભળાવ્યું:—

“કુશળ રહો ; અમારી આખી ઓલાદ તરફનો આશીર્વાદ છે, કે અમે જેમ રામસેના તરીકે અને તમારા શબ્દોમાં કહ્યું તો પવનસૂત હનુમાનના વંશજ તરીકે ગૌરવ ધરાવીએ છીએ, તેમ તમે બોક અમારી નકલ કરનાર ચોપમાં પ્રાણી તરીકેના શુભુ ધરાવી તેમાં જ મગરૂરી માનતા રહો.”

આટલું બોલીને, હ...પ કરતો વાનર પાસેનાં ઝાડપર ચઢી ગયો. તેના ચકાવબધ્ધી મારી નજર ઠરી હતી, તેવામાં તો દૂરથી અવાજ આવ્યો:—

“વંદરા જોવો ! અહીં ક્યારનો શું કરે છે ? ”

એ વિશેષણથી સમ્બોધનાર મારા કાકા કતા. સમયસર હું ઉતારે ન પહોંચી શક્યો. એટલે તેમનો ને કુટુંબનો જીવ પડીકે બંધાએલો, તેથી મને શોધતા શોધતા તેઓ અહીં આવી ચડેલા. હું તો સાચા શિયાવિયા થઈ ગયા અને ગરીબ ગાય જેવો બની, તેમણે પકડેલી મારી કાનપટ્ટી બહુ ખેંચાતી ન રહે, તેવી રીતે જાળવીને કાકાની સાથે હું ચાલવા લાગ્યો.

ઉતારે ગયો. વાળુ તો કરવું હતું, પરંતુ કાકાના દુષ્કારથીને તે કરતાંય વિશેષ વાનરકાકાના કવનથી પેટ એવું ધરાઈ મથું હતું કે બીજા દિવસના પહેરાડ થતા સુધી પથારીમાં લંબી તાણીને પડ્યો તે પડ્યો.

વેડકાતો સંસાર

૧

શીયાળાની કડકડતી ઠંડીને લીધે પોળનાં સૌ પાડોસી વાળુપાણીથી પરવારીને સૂઈ ગયાં હતાં; પણ ન્હાના એક બેઠાઘાઠના ધરમાં હજુ ઝીણો દીવો બળતો હતો. ત્યાં સરસા અને તેનો સ્વામી રત્નો, બે જથ્થુ રહેતાં.

સરસા પથારીવશ છે. આજકાલ કરતાં બે મહિના થયા; હજી કંમી થયું નથી. દવાની ટાંકી લાગતી નથી. રત્નો સારવાર કરવામાં લોહીનું પાણી કરી નાખતો; પરિશ્રામ પાણી વસોવવા જેવું નિવડતું.

દિવસે દિવસે હજી મંબીર થતું હતું. ધરમાં રત્ના સિવાય બીજું કોઈ મળે નહિ. આમમાં જોઈએ તેવો તે ખ્યાતિવાળો ન હતો. નાતમાં તે જથ્થાવાળો ન હતો. જાતનો યુનિયાત હતો. પણ જાતની કદર કોને પડી છે? એક ઇશ્વર સિવાય એને કોઈની ઓથ નહતી.

સરલાતું સીમંત ગયે થોડા જ મહિના થયા. સીમંતની નાત જન્મવામાં હજારેક નાતિલાઓએ હાજરી આપી હશે. નાત બેબેબેબે કબી કરાવવામાં રત્નાને સેંકડો સલાહકાર મળ્યા હતા. નાતવેળાએ રત્નાની વાહવા બોલનારેય બેસુતમ હતા. પણ હવે ?

બીમાર સરલાની પધારી આગળ બેસી, તેને બે મિટ્ટા શબ્દોથી કહાવીને દવા પીવરાવતાં પીવરાવતાં રત્નાને આવા નવા વિચાર આવતા. બાજુપરના ખુણામાં દિવેલના કોડિયાને ઝીણા દીવો બળતો હતો. રત્નાની નજર, વિચારમુગ્ધ મનથી, ક્ષણોપર્યંત ત્યાં ફરી જતી. રત્નો કોડા નિઃશ્વાસ નાખતો. સરલાથી રત્નાની આ દશા કાંઈ છૂપી નહતી. પધારીવશ સરલા ! ગરીબ ગૌ, સરખી શિયળવંતી સુશીલ સરલા ! સરલા બીચારી સ્વામીની ચિંતાથી મૂગો કઢાપો કરીને મનમાં ને મનમાં બળીને કાયબો થઈ જતી.

૨

રત્નો રાંક હતો, પણ તે ગરીબના ધરનો દીવો હતો. તેને માથાપ વગર નહાનમ પડી. સગાંબેઠાંએ એટલાં હતાં, પણ કહેવાય છે તેમ સૌ રાખનાં સાળા થતા આવે, ગરીબનો ભાવ કોણ પૂછે ?

એવી સ્થિતિમાં પણ રત્નો બળ્યો—માથી બળ્યો. આગળ જતાં ઘરનાં થોડાં ઘરેણાં વેચીનેય બળ્યો. પછી હંશિયારીને લીધે સ્કોલરશિપની મદદ મળતી રહી. વળી ટ્યુશન રાખે; લાંબી રમઝોમાં નોકરી શોધે. આમ અનેક પ્રયત્ને તે મેટ્રીક પાસ થઈ શક્યો.

પરંતુ મેટ્રીક્યુલેશન સુધી પહોંચવામાં તેને પાર વચરનાં સંક્રામણ ને ત્રાસ વેઠવાં પડ્યાં. ખાસ કરીને શ્રીજી ત્રાસને તો એ ગણ્યારતો નહિ, પણ સાંસારિક ત્રાસ. એ સહજ રત્નાને અસહ્ય થઈ પડતો.

રત્નો કિમરે કાંઈ બહુ મોટો ન હતો ; છતાં ખોટી ખુશામત કરનાર રત્નાનાં સગાં રાજ તેને બડકાવી મરાતાં. કે “ વિવાહના વેતનમાં રહેવું, નહિ તો રહી જવાશે. મૂળ તો કન્યાની અછત છે ; એટલે બેકાળજી રાખ્યે કેમ પાલવશે ? ” વગેરે વાક્યાણુ રાજ છૂટે. સંસારીઓના સંસારની કન્દી લૂ રત્નાને વાએલી નહિ, તેથી માખાપ વચરતો એ દીકરો, કેટલીકવાર આવું સાંભળીને ઘણું સોરતો.

એક જથ્થુ તેના સટામાં કન્યા દેનારો નીકળ્યો. રત્નો કન્યાનું માંડવાખર્ચ આપે, ને પાંચસો રૂપિયા ‘ પાઘડી ’ના પધરાવે, તો તેનો દૂરનો સ્ખો હતો, તે તેની સગાઈ માટે પોતાની કન્યાનો બદલો કરવા દે !

“કુંવારા રહેવું બહેતર, પણ આતું કામ તો ન જ થાય ” એ રત્નાના મનનો નિષ્કૃષ્ટ હતો; પણ તેણે ન વળ્યું. “ લક્ષ્મી ચોક્કો કરવા આવે છે, તો મ્હોં ધોવા ન જા.” બસ ! સમાંના ડહાપણે દાટ વાળ્યો. રત્નાના મનની વાતો મનમાં રહી. ઘરડીઆઓએ જાળવી રાખેલાં ઘરેણાં વેચાયાં. તેની નગદ રકમવડે દૂરના તેના પિતરાઈ કાકા બોધાભાઈનું મન મનાવવામાં આવ્યું. બોધાભાઈએ નાતમાં યશ બોધાર્થે કે કાંઈ ઉમરેા મૂકીને ડુંગરેા પૂજવા જવાય ? મારા રત્નાનું ઘર કિંવાડું રહે તો સાઈ, એટલા મારે મારી કન્યાતો બદલો કરાવ્યો. ” બોધાભાઈની નાતમાં વાહવાઈ બોલાઈ. બોધાભાઈની કન્યાના સટામાં રત્નાની સગાઈ થઈ. દન્યા ત્રણેક વર્ષની હતી.

૩

પણ “ ગરીબનું નસીબ ગરીબ ” એ કહેવત કાંઈ ખોટી નથી. વિવાહ થયા પછી બીજે જ મહિને કન્યા ગુજરી ગઈ. રત્નો પાછો કુંવારો ને કુંવારો ! ઘરમાં ઘરેણાં-આશતવેળાની મદદ-હતી તે ગઈ ! તથાપિ જેનું કાંઈ નથી તેનો ભગવાન છે. રત્નો મેટ્રિક પાસ થયો. ત્યારે વળી તેના જ જેવો સંસ્કારી ને હિદાર વિચાર ધરાવતો નાતનો એક વાણીઓ નીકળ્યો. તેણે ઘર ન જોયું ; ઘર જોયો. રત્નાને પોતાનો જમાઈ બનાવ્યો ; એ જ સરલા.

“ મરીબને ઘેર કૃષ્ણાર્જુન કન્યા કિતરી-લગ્નની નાત કર્યા વગર ચાલે ? ” ખાઉધર નાને રત્નાને ફાલી ખાધો. પિતરાઈઓ પણ તેની પૂઠે લાગ્યા. “ તારે તો કાંઈ નહિ, પણ અમારા બાપદાદાને માથે પાણી ફેરવતું છે ? કર નાત; જે મળે તે. ચૂરમું ને ધી ન થાય તો ખાંડના લાડુઃ આપણે આપણા ગજ માઈક .”

રત્નાએ સાચેસાચું કહી દીધું, કે “ મારી પાસે ઝેર ખાવાને પૈસો નથી, પણ એમ કાંઈ પિતરાઈઓ પીગળી જાય એવા ન હતા. “ બાપદાદાને માથે પાણી ” ન ફેરે તેટલા માટે, કે એક ટંકના વાળુ માટે-મને તે દારણસર એક પિતરાઈએ રત્નાનો ખમો ચાખડ્યો. તેણે કહી દીધું કે “ આપણે ત્યાંથી અંગડિયાર અર્ચનેશુ નાણું કરજો છપાડજો. ”

“ કરજ થાય તો ખેર, પણ નાત તો થતી જ જોઈએ.” લોકના આ મતને મને કે દમને માન મળ્યું. રત્નાને ત્યાં ખાંડના લાડુતી નાત જમી અને જમતા સુધી તેનાં વખાણુ વંચાયાં.

રત્ના કદાચ વધુ અભ્યાસ કરી શકત ; પરંતુ પરણ્યા પછીનું જીવન કુંવારી અવસ્થા જેવું ક્યાંથી હોય ? રત્નાએ ‘ પ્રિવિયસ ’ કલાત્મક અભ્યાસ તો કર્યો પણ તે નપાસ થયો. રત્ના શીઝવાર પ્રયત્ન કરત, પણ સંજોગોએ તેને ન

શવવા દીધો. સરલાને, ભગવાને સારો દિવસ દેખાડ્યો.
સરલા સગર્ભા થઇ.

૪

“ મૂંઝાત કન્યા મળી. લગ્ન પ્રસંગે નાત થઇ.
સીમંતનો અવસર નાતને નોતર્યા વગરનો કેમ જવા
દેવાય ? ” નાતિલાઓએ ચર્ચા ચર્ચવા માંડી. રત્નો તો
કથું જાણેય નહિ ; તે પહેલાં નાતમાં “ રત્નો ખાંડના
લાકડી નાત કરવાનો છે, ” એમ ઠરી ચૂક્યું ! શી નાતની
રીતભાત ! આ તરફ સરલાની સાહેલીઓ પણ સરલા પાછળ
ખાઇખપૂશીને માંડી. “ ફાવે તેમ થાય, પણ આ નાત તો
કરવાની ને કરવાની જ. ” સાહેલીઓનો આગ્રહ સરલાનું
મન પિંગળવવામાં કેટલેક અંશે સફળ થયો. બીજા બાળક
સરલાનો પાપ અમથાશા, બોબો ભરતી વેળાએ મામેરું
વસ્તારવાને તૈયાર હતો. પિયર તરફથી સારી રકમનો ચોક્કો
મળ્યો એવી સરલાને ખાતરી હતી, બીજા નાતિલાઓ અને
રત્નાના પિતરાઇઓને તો નાત જોઇતી જ હતી. રત્નો
મૂંઝાયો. શાસ્ત્રમાં જે બોજનનો નિષેધ થયેલો છે, તે નિષેધને
માન આપી સીમંતની નાત નહિ જમવાનો નિશ્ચય ધીમે
ધીમે ઘડાતો જાય છે, તેવા સંજોગોમાં રત્નો એવી નાત
કેમ કરી શકે ? પરંતુ સરલહૃદયા સરલાનું મન નારાજ

કરવું એ રત્નાને મન મરવા પડ્યા જેવું વસમું હતું. મૃદરથ કુટુંબની સુસીલ એ કન્યાએ, અત્યાર સુધી રત્નાના જીવનને જે ભક્તિ-સેવાથી પૂર્ણ હતું, તે ધ્યાનમાં લેતાં સરલાની આ સુખ અવસર વેળાની ખોવાયેલામાં વિશેષ ધાડવાનું રત્નાને વાગળી લાગ્યું નહિ. પણ મુદાનો સવાલ, નાત જમાડવા પાછળ થતા ખર્ચને કેમ પહોંચી વળવું, એ હતો.

પેલા પિતરાઈ કાકાએ વળી ફરીથી ખબો ઘાખડ્યો. “ખૂટતી રકમ ફરીથી કરજે ઉપાડવાની” રત્નાને હિંમત દેવાઈ. સરલાને ખાતરી હતી કે પિતા તરફથી ચોક્કસમાં સારી-ખર્ચ નીકળી જાય એટલી-રકમ મળશે, એટલે સીખંતની નાતના અંગનું દેવું નહિ રહે.

નાત ઠરી, પણ સસરા-જમાઈ વચ્ચે મતભેદ પડ્યો. રત્નાને ખાંડના લાડુથી બારે જમણું કરવાની જરાય મરજી ન હતી-ન જ હોય. સરલાને ચૂરમા ઉપર ધી પીરસાવવું હતું. રત્નાએ તે ન મચકાર્યું ને ધાર્યા પ્રમાણે ખાંડના લાડુની નાત કરી. બસ ! રત્નો “ઝમ્મી લેટું” દર્શો. પરિણામે સસરા મમતપર આગ્યો ને ધાર્યો ચોક્કસ કરવાનો પડતો મૂકી માત્ર “પાંચડે એકડે” કરીને પરવાર્યો.

પેલા પિતરાઈ કાકાનું દેવું રત્નાને માથે ઝૂમતું રહ્યું. મેદિક પાસ યુવક કેટલાં વર્ષે હજાર રૂપિયાનું દેવું પતાવી શકે ? ને દેવું તો બ્યાજવડે ચડતું જ જાય.

કર્મસંજોગે સરલાને અધૂરે મહિને મરણું છોકરું આવતયું. એ તો બળે ઠીક, પણ તે દિવસથી તેને સુવારોમ લાગુ પડ્યો. સુવારોમમાંથી ક્ષયનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં. દાકતરે સલાહ આપી કે હવાફેર માટે સ્થળાંતર કરવાની જરૂર છે. પણ પૈસા ?

રત્નો પિતરાઈ કાકા પાસે ગયો. “હવે ખાવા જવાના પૈસા ન મળે. ઘેર આવેલો વરો કઢાડવા એકવાર નાણાં ધીયાં, બીજી વાર ધીયાં, ત્યારે તું તો પેંધો પડ્યો. બા : ધીમે ધીમે વ્યાજજોમ રકમ જરતો રહેજે, નીકર પરિણામ જાંવા જેવું આવશે.”

રત્નાને આ જવાબ કેવો લાગ્યો હશે ? સરલાની મંબાર માંદગીમાં રત્નાથી નોકરી પણ ન થઈ શકી. બેઠું ખર્ચ ક્યાં સુધી ખાવું ? ખાલે તો કુવા પણ ખૂટી પડે. રત્નાએ આપીતું ઘર ગીરો મૂકી કાકાનું વ્યાજ સાથે દેવું પતવ્યું. પતવતાં વધ્યું તે સરલાનાં દવાદાર ખાને ખર્ચાતું રહ્યું. પણ ખર્ચ ઉગી નીકળ્યું ના.

૫

વાત્તાના આરંભે માંદગીને બીજાને પડેલી સરલા પાસે બેસીતે, આટલા માટે રત્નો ધિક્કારના ઉન્હા નિઃશ્વાસ નાખી રહ્યો હતો. સરલા બધું સમજતી, પણ શું કરે બીચારી ! અંતે તેણે ઉકળતી આંતરડીના ઉદ્દમાર કહાડ્યા:-

“નાથ ! મારાં પમલાં પડ્યાં, ત્યારના તમે સુખી થયા નથી...” સરલા છૂટે મ્હોડે રોધ પડી. તેણે ગળામાંથી મંગળસૂત્ર કઢાડીને રત્નાના બોળામાં નાખ્યું. સરલા બોલી:-

મારું જે થવાનું હશે તે થશે. મંગળસૂત્રને વેચી, તેનાં નાથાં કરેા ને કાંઈ ધંધે વળબેા.”

બોલતાં બોલતાં સરલા ગળગળી થઈ ગઈ. રત્નાનું હૈયું પણ ભરાઈ આવ્યું. બીનાં થએલાં નેત્રા, સરલા ન જાણે એમ ધીમે રહીને ધોતીઆના છેડાવડે રત્નાએ લૂછી નાખ્યાં, તે જરા સ્વસ્થ થયેા ને સરલાને આશ્વાસન દેવા લાગ્યેા :-

“સરલા ! તું તો અમથી અકળાય છે. તું નારાં પમલાંની નથી. તારાવડે તે મારું સુકાઈ જતું જીવન ટકી રહ્યું છે. ધડીવાર જાપીને સમ જા. માંદગીમાં બાકુ બોલબોલ ના કરવું ; માંડી !”

સરલાથી બેાલ્યા સિવાય ન જ રહેવાયું. તેણે રત્નાને કહ્યું :- “દવે તેા છેલ્લી વારની સૂઝ જઈશ-એવી સોટ તાણીશ, કે ફરી ઉઠવાનું કાંઈ નહિ કહે, નાથ ! આપણે ચોડી ધડીનાં મ્હેમાન છીએ. હું જાઉં તેનો શોક ન કરશો.....”

સરલાને તો ધણુંય કહેતું હતું, પણ તેને ઉધરસ કપડી. શ્વાસ ચડ્યો. જગ તાણુ આવતી હોય એમ જણાયું. રત્નો તેને શબ્દોદ્ધાર આશ્વાસન દેવા જાય, તે પહેલાં તો સરલાની આંખ ફાટી—નાડી ધીમી પડી ગઈ. સંસાર-વ્યવહારમાં એણે કુદળ રત્નોનો જીવ પડીકે બંધાયો.

“મારા હૃદયના રત્ન ! બોલ્યું—ચાલ્યું માફ.....બધા ભગવાન.”

ભગવાનના નામ સાથે સરલાનો આત્મા, પરમાત્માના નૃરભેગે ભળી ગયો. રત્નો આખી રાત સરલાના શવ કંને એસી રહ્યો.

“રાક્ષસણી ! સેંકડોનાં ગળાં રેંસવા છતાં હજી તું બૂખડી જ રહી ! મારું હૃદય તે લાંટી લીધું !” સૂતી રાતમાં રત્નાએ આજ મહિનાઓથી દખાવી રાખેલું હૃદય રૂઢિને ધિક્કારતાં ખાલી ક્યું.

ખાજે દિવસે સવારમાં સરલાના શવનાં હાનક્રિયા થઈ. અને પછી ?

લોક કહે છે કે રત્નો માંડો થઈ ગયો છે. તે ગમે ત્યાં બટકતો ફરે છે ને ગમે તેવી લવરી કરે છે :-

“અરે ! હું એકલો ચાંદી,
જિયાંમાં સૂતો બટકું !”

વૈદ કે હળમ ?

૧

૨૬૯મી પથરોવડે ચણાયેલી ‘વાવડી’ જેવી વાવડીને પણ ચરકાવનાર હળમની ઓલાદમાં હરિયો જન્મ્યો હતો, અને કુશાગ્રબુદ્ધિને પ્રભાવે હળમપરિપક્વની પહેલી જ એકકમાં પ્રમુખ તરીકે તેની ચૂંટણી થઈ હતી; ઉપરાંત સારા પગારના અમલદારો, શેઠીઆઓ અને એવા એવા મોટા ભોક્તા તે વરસુંદ બાંધી શક્યો હતો.

યાજ્ઞદેવડીના ઠાકોરનો હું કારભારી છું હરિયો મારો વાગુંદ હતો. મારા તરફથી વરસુંદમાં તેને ત્રણ રૂપિયા મળતા. તે ઉપરાંત પર્વતહેવારે દાયા મળે; વરાવાજનમાં બાણું મળે; દીવાળીની બોણી મળે; ઉતરેલાં કપડાં મળે—આવું આવું મળે તે જૂદું. વળી તેની ઓરત દાયજીના કામમાં કુશળ હોવાથી આવકમાં સારો ઉમેરો થતો. હરિયાને “વાળ કાપવાની દુકાન” પણ હતી.

દુકાનપરની ધરાકીચે જ્યાં તેવી ન્હોતી. બેસુમાર માથાં બોડાય ને વાળનો તો ગંજ ગાજે. વાળના એ ઢગલાને પોતે ફેંકી દેતો નહિ; પરંતુ ‘માર્કીટ’ માંથી મિલિયાં ખરીદીને તેના મિત્ર દામા દરજીને ત્યાં જઈ, વાળની ભરેલી ગાદીઓ બનાવી વેચાવરાવતો અને બન્ને મિત્રો તેના મજિયારો નહોતો વહેંચી લેતા.

આ પ્રમાણે અઢળક કમાણી છતાં હરિયો લોબીને લોબી રહેતો. ગળનમાં કેમ હોડાય ? આબ સંગાથે બાથ કેમ બીડાય ? મોટરવાળા કેમ થવાય ? તેને એવા એવા કોડ હમેશાં થયા કરતા.

રવિવારની પાળીને દિવસે હરિયાએ મને જગાડયો. હડીને હું હજમત કરાવવા ગેઠો. હજમ વધારે ભાગે વાતોડિયા તો હોય છે જ. હરિયો હજમત કરીને મૂંગો મૂંગો વિદાય થયો હોય, એવું એકેકે દિવસ બનેલું નહિ. આજે પણ તેની આદત પ્રમાણે આમડાના ચટપટીઆપર અસ્થાની ધાર કહાડતો કહાડતો હરિયો વાતે વળગ્યો. તેણે પૂછ્યું—“ સાહેબ, વતુ કરાવવા અતવારને જ વ્યય પાસ ક્યોઈ અરો ? ”

મેં દુકામાં પતાવવા સાર ખુલાસો કર્યો, કે “ સોમવાર મહાદેવનો વાર, ને મંગળવાર માતાજીનો. મુધવારે હજમત કરાવાય છે જ. પછી આવ્યો ગુરુવાર,

તે પણ માતાજીનો; શુક્રવારે તો હજમત કરવા તું આવે છે. તે પછી આવ્યો શનિવાર, તે મંદવાડિયો રહ્યો. મહાદેવ, માતા કે શનીદેવ કોપે, તો સત્યાનાશ નીકળી જાય. એ દેવોનું કુંડું ન પડે, વાસ્તે વિશેષ બાંધે ઐતવાર પસન્દ થતો હશે. ”

“ પણ આટલા ખુલાસાથી હરિયાની શંકાનું સમાધાન ન થયું. તે બોલ્યો— ‘એમ તો ઐતવારેય માતાનો વાર જ છેસ્તો ?’ ”

“ ખરું; પણ માતાના માનમાં મંમળ ને શુરુ એમ બે વાર જતા કરીએ એટલે ચાલે. ” મેં પતાવ્યું.

“ જાઓ મારા સાહેબ, એમ શું બોલો. ઐતવારે બોકને રજા હોય તેથી—”

“ પણ ઐતવાર સાથે તારે પાડખાર શો પડ્યો છે, કે આજ એના વિષે માથાફાડ કરે છે ? ” મેં પૂછ્યું.

“ જુઓને સાહેબ, ઐતવારે દુકાનપર ધરાડી ખૂબ હોય છે, તે છાડીને આમ ઘેરઘેર ધૂમવાતું જરા શાવતું આવતું નથી. તે મકુજે આપડા જેવા મોટા લોક એ વારને ફેરવે તો—”

“ રે જંગલી ! બગી તારી વાતો. લખાડી ! લોહી કહાડ્યું ને ? ” દાદીએ હરિયાનો અસ્ત્રો બેસી જવાથી હું ચીડાયો.

“ હોહી તો આમ—ચપટીમાં—બન્ધ કરી દઉં છું. એ તો ખીલ હતો તે ફૂટી ગયો. ” હનુમતના ઝીણા કરચા, હોહીવાળા ભાગપર દબાવતો હરિયો બોલ્યો. એમ કરતાં કરતાં માયું મૂડાઈ રહ્યું ને બગલ—નખ પણ સેવાયાં. પછી જરા મોચી દબાવતાં દબાવતાં હરિયાએ પૂછ્યું:—

“ એક વાત કંઈ ? ”

“ નથી સાંભળવી. અત્યારના પહોરમાં કાંઈ કામકાજ હશે કે તારી વાતો જ સાંભળવાની હશે ? ”

“ આ તો આખી હનુમન્નતનો આશરવાદ મળે એવી છે. રજા આપો તો—”

“ કહી નાખ; થી વાત છે ? ”

“ હાકોર સાહેબે હનુમેનેય લાંસસ (લાયસન્સ) માંથી સોડયા ને; એ રદ ના થાય ? આતો અમારા ગરીબના પેટપર પાટુ મારવા જેવું થયું છે, સાહેબ ! ”

“ ઠીક છે: વાળદોની સહીઓ સાથે અરજ કરાવજે, કે થોડાકને તેડીને જાતે હરિયાદ લઈને આવજે; જોઈશું. ”

“ હાઈ બાપા ” કહીને મલકાતે મ્હોંડે હરિયો. વિદાય થયો.

૨

દામો દરજી “ દરજી દર્પણ ” નામના માસિક-પત્રનો અધિપતિ હતો; એટલે હરિયાએ હાકોર સાહેબ પાસે

રજુ કરવાની અરજી, દામા પાસે જ લખાવી. આખીય અરજીમાં જે ફકરા પર ખાસ બાર મૂકીને મોટા મોટા અક્ષરે લખાયલું હતું, જે વાક્યોવડે હાકોરસાંહેબને ખસર થશે એવી ઉમેદ હતી, જે દર્શતોથી હાકોરસાંહેબ કાયસન્સનો કાયદો રદ કરે એમ લાગતું હતું, તે ફકરો નીચેની મતલબનો હતો:—

“દહાડે દહાડે લોક પંચકેશ વધારે પ્રમાણમાં રાખવા લાગ્યા છે, દાઢી રાખવાનો શોખ વધવા માંડ્યો છે, વિલામતી રેઝર્સ ધરધરના વાળંદની વસ્તી વધારી દીધી છે, મુધારકોએ નાતો બંધ કરાવવા માંડ્યાથી પીરસણ આવતાં અટક્યાં છે, વાણીઆ લોક ભેગું પંચવલું જમતા, તેથી કંઝારનો મોટો થાળ, લસલસતા ઘી સાથે મળતો, તેય હવે જૂઠા જૂઠા જમતા હોવાથી મળતો બંધ થયો છે, કિટ્સનલાઇટથી, ‘નાઇટ’નાં લગ્નોમાં મશાલ પાળળ મળતું દીવેલ બંધ થયું છે, સ્વદેશીના સાંપ્રત જમાનામાં લોક વિલામતી રેઝર્સની ધાર માગે છે, વાગ કાતરવા સારૂ હવે કાતરનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તો ધરાક ચીકાય છે, એટલે સંઘ્યા વસાવવા પડ્યા છે, માયાં મૂડવામાં હવે કપડાં ધોવાનો સાચુ કામ આવતો નથી—સેન્ટવર્ગિા ખુશ-બોદાર સાચુ ખરીદવો પડે છે; દુકાનોનાં બાડાં વધ્યાં છે, ખોરાકીપોષાકીના બાવ વધ્યાં છે, ખર્ચો વધ્યાં છે, ને ઉપર

નિવેદન કરવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે આગલીપાછલી આવક-
પર કાપ મૂકાયો છે, તેવા સંજોગોમાં વાળદોને પરવાના
લેવાની રી બરવી ધણી બારે પડે એ આપ નામદાર
સમજી શકશો; ખાટે સમસ્ત હળમોની વતી આપ નામદારના
તાબેદાર હળમો અરજી ચુગરીએ છીએ, કે પરવાનાનો
કાયદો રદ કરી આભારી કરશો. ”

આ પ્રમાણે અરજી તો ઘડાઈ, પણ તેમાં પહેલી
સહી કોણ કરે, એ સવાલ ઉપસ્થિત થયો. ગોળ વર્તુલ
કરીને સહીએ થઈ શકત : પરંતુ અરજી તળે અશુભ
ચિન્નસૂચક ગોળ વર્તુલ રૂપ ચોટું મીડું કરવું કાઢીને દીક
લાગ્યું નહિ ; ત્યારે દામા દરજીએ પોતાના અધિપતિમણ્ડા
બેજમાંથી તરંગ ઉઠાવ્યો, કે “ મારે ત્યાં ખાદીનો તાકો છે.
તે તાકાને ઉકેલવો ને તેની મધ્યમાં અરજીવાળો કામળ
ટાંકણીઓત્રડે ચોડવો ; પછી ખાદીનો ઉકેલેલો ને અરજીથી
ચોઢાયેલો તાકો દરેક હળમે હાથમાં ઝાલીને ઠાકારના
દરખાસ્તમાં હાજર થવું. એ રીતે ‘ પહેલો ’ ગણાવાપણું
રહેશે નહિ.

હરિયો હોળીનું નાળિયેર થાય એવો કાચો નહતો.
એટલે આ યુક્તિ તેણે પસંદ કરી અને તેણે તે સૌને ગળે
પણ ઉતારી.

મીઠાવાળો આંક આવે તે અપશુકનીઆળ મણીને ખરાખર નવાણું હળમોની પલ્લટણુ અરજી આપવા સર્જ થઇ. હળમની એ ફેંજે અરજીવાળા ખાદીના તાકાને પકડીને ચાલવા માંડ્યું. તેઓ ચાલતા ચાલતા દરખાર સુધી આવી પહોંચ્યા ; પરંતુ હજુ દરખારનાં ઘર ઉધડયાં ન હતાં ; એટલે એક પછી એક એમ પંકિતવાર હળમો હાથમાં ખાદીનો તાકો પકડીને ખડા રહ્યા. એમનેએમ ઘણો વખત વીત્યો, છતાં દરખાર તો ઉધડ્યો જ નહિ. વાળદોઝે પરસ્પર અટકળ કરવા માંડી, કે “ ઠાકોરસાહેબ આપણને સાંભળવા જ છ્વ્વતા નહિ હોય, તેથી દરખાર વાસી મેલ્યો હશે. ફાવે તેમ થાય, પણ આપણે તો અડીંગા લગાવવા અને અરજી રજુ કરીને ઘેર જવું.”

એમ કરતાં કરતાં રાતના આઠ વાગ્યા—નવ થયા—દસ, અગિયાર ને દરખારી ટાવરમાં ખારના ટકોરા સુદ્ધાં થયા : પણ ન ઉધડ્યો દરખાર કે ન ડગ્યા હળમો. વાવડીને અસ્કાવનારના વંશજેએ તો રાણા પ્રતાપ જેવા અડગ ટેકથી ત્યાં જ લાંબી તાણી. તેઓ એક પછી એક અનુક્રમે સૂતા અને થોડી જ વારમાં, સૌથી પહેલાં નંબરે સૂનારને દુર્ગન્ધ આવવા લાગી. તે ધીમે રહીને ઉઠ્યો ને ખરાખર તપાસ કરી, તો તેને લાગ્યું કે આ દરખારખાનું નથી, પણ દરખારી પાયખાનું છે ! દરખારસાહેબના સિપાઈએ

ન્યારે આટલા બનાવ્યા, ત્યારે ખુદ ઠાકોરસાહેબ તો શું ચે કરી નાખશે, એવો તેને ડર લાગ્યો ; તેથી તરત જ ધીમે રહીને, પોચે પોચે પગલે ચાલતો ચાલતો નવાણુંમા નંબર-વાળા વાળંદની પછી જઈને ઠાવકો થઈ તે સૂઈ ગયો. તે વાતને ઘોડી જ ક્ષણે થઈ હશે, એટલામાં હવે પહેલે નંબરે આવેલો બીજો વાળંદ જાગી ઉઠ્યો. તેનું નામ જીણું હતું. જીણુંએ જીણી તપાસ કરી, તો પહેલા નંબરવાળા પણ હવે છેલ્લા જઈ પડેલા હરિયાની લુચ્ચાઈ સમજાઈ એટલે જીણું પણ હરિયાને પગલે ચાલીને તેની પછી જઈ સૂતો. જીણું પછો જગો જાગ્યો. તે જીણાની પછી જઈને પોત્યો અને એમ કરતાં કરતાં હરિયો જ પહેલે નંબરે આવ્યો ! પરંતુ પાછા ઠેલાયલા ડાળાઓરૂપ હજીમોની “ બદાહૂરી સાથે પાછા હઠવાની ” ગતિક્રિયામાં લગભગ બદાણું વાવા આવ્યું હતું અને વાળંદવાડાથી દરબાર-જે સ્થળે તેઓ ગયા હતા તે-ઝાઝો દૂર ન હતો. એટલે અનુક્રમે પાછા હઠતાં નવાણુંએ હજીમોની ફોજ પહોં દાટતામાં તો પોતાના વાળંદવાડામાં જ, પોતાની જ “ સરહદમાં, કુદરતી રીતે આવી પહોંચી હતી, પરિણામે “ તેરીબી ચૂપ ” કરીને સૌ પોતપોતાના ઘરમાં પેસી ગયા અને અરજી અરજીને ઠેકાણે રહી. ખાડીના તાકાનો પત્તો જ ન હતો.

૩

મુઘવારે હરિયાની વાટ જોઈ જોઈને યાકયો, પણ તે હળમત કરવા આવ્યો નહિ, તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું, કે અરજી પાછળની મહેનત પાણીમાં પડવાથી મમતીલા હરિયાએ વાળંદની આખી નાતમાં શક્ય તેટલા પ્રયત્ને બારે ચળવળ ચલાવવા માંડી હતી. તેનો વિચાર તો રજવાડા-આખા-સાથે હળમતની બાગતમાં અસહકાર કરવાનો હતો; પરંતુ નાતને ગળે એ વાત કિતરી નહિ. તથાપિ હરિયો પકડેલું પૂછકું છોડે તો પોતાની ફજેતી થાય, એમ સમજીને તેણે હળમતના ધંધા પ્રત્યે “એડો બળવો” આજ્ઞા આપી. હરિયાની વહુ હરકોર દાયણુનું કામ તો જાણતી જ હતી; તે સાથે સુવાવડીને પીવાનો કવાત, કમરનું કળતર ને દુખાવો મટાડનારી દવાઓ; નળજાઈ નિવારક નિર્મળી, છોકરાં થવાની ગૂટિકા, અજીર્ણનાશક ગોળી, ખાધું પચાવવાની ગોળી, નળગંધ વાયુની ગોળી, કફ, પીત્ત, તરિયો એકાંતરિયો ને ત્ર્યાયિયો તથા ટાઢીઓ તાવ નામુદ કરનાર ચૂર્ણ ઇત્યાદિ તરેહવાર દવાઓ, તેના મિત્ર દામા દરજીની નાનકડી લાયએરીમાંથી દવાઓ બનાવવાને લગતાં પુસ્તકો ને માસિકો વગેરે ફેંદીને બનાવી ને સ્વદેશીના વર્તમાનયુગે “શુદ્ધ દેશી દવાખાનું” એ નામના મનોહર પાઠિયા સાથે આજાદ દુકાન જમાવી.

“ જૂકતી દુનિયામાં જૂકાનેવાલા ચાહીએ ” એ ઉક્તિ કાંઈ ખોટી નથી. “ ગરીબોને મદદ ” દવા આપવાની જાહેરાતથી હરિયારાતનો ધધો ધીમે ધીમે ખીલવા લાગ્યો ને દર્દીઓની ભરતી વધવા માંડી. એમ કરતાં કરતાં “ ઉજડ ગામમાં એરડો પ્રધાન ” જેવા નાનકડા ગામમાં હરિયાની ડરેડેર વાહવાહ બોલાવા માંડી. છતાં જે ગામનો પોતે વાળંદ હતો, તે ગામનો વૈદ્ય થવાથી જોઈએ તેટલી પ્રતિષ્ઠા જામતી ન હતી, તેથી તેણે મૂળ વતન છોડ્યું, તે સાથે મૂળ નામ છોડ્યું. મૂળ પરવેશ પશુ છોડ્યો ને વાળંદના અવતારમાંથી વૈદ્ય બનેલા હરિદાસે નવા ભેગાશમાં નવું ગામ, નામે “ નવા ગામ ” અડો જમાવ્યો.

નવાગામના શેઠ શામળશાહના એકનાએક દીકરાની ડાહી વળગી ગઈ હતી. ધણું દવાદાર થયાં ને નાણુંયેલી છૂટી મૂટ્ટી, છતાં તે કેસ કોઠનાથી સુધર્યો નહિ. ત્યારે શેઠના મુનિમે “ વૈદ્યરાજ ” હરિદાસને બોલાવવાની સલાહ આપી. હરિદાસને બોલાવવામાં આવ્યો. તેણે નાટી જોતો હોય એવે આપ્તાદ ઢાંગ કર્યો, અને ગંભીર વિચારમાં પડ્યો હોય એમ સર્વને લાગ્યું.

“ દવાનો વિચાર કરતો હશે ” એમ સૌ સમજે એ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ ખરી વાત તો એ હતી કે

ડોઝી રહી ગઇ હોય, તો તેને કેમ સુધારવી, એ વિષે તેણે કશું વાચેલું નહિ, તેના વિચારમાં તે પડયો હતો. છેવટ હરિદાસનાં મુખડાપર આશાના અંકુર ફૂટતા જણાયા. તે હિંમતવાન બન્યો. ટટાર થયો, અને શેઠને કહેવા લાગ્યો:—
 “ મટાકું: એક જ દિવસમાં ડોકનું દુઃખ દે કરે. શું મનામ આપશો શેઠ? ” જવાબમાં મુનિએ ખાસ્સા સો રૂપિયા આપવાનું જણાવ્યું. સાંભળીને હરિદાસનાં ફેફસાં ફૂલવા લાગ્યાં, છતાં દાણો આંખી બેઠો:—“ના : સવાસો રૂપિયાથી પાછ પણ એછી નહિ લઉં ! વિચાર હોય તો આવજો દેવાખાને ” કહીને હરિદાસે ઊંડવાનો દાંગ કર્યો, બહા શેઠે સવાસોની રકમ કબૂલ કરી.

ખીજે જ દિવસે પ્રયોગ અજમાવવાનો હતો. પથારી-વશ શેઠના પુત્રવાળી ઓરડી બંધ કરવામાં આવી અને અંદર દેવતાની બટ્ટી સળગાવી. તેમાં રાખણનું બારે લાકડું મૂકવામાં આવ્યું. શેઠનો પુત્ર તો આવી ક્રિયા જોઇ ગભરાઇ ગયો ; પણ હરિદાસ તેને દિલાસો દેવામાં પાછો પડે તેમ ન હતો. છેવટ પેલું લાકડું બરાબર સળગ્યું, એટલે પોતે અખતરે અજમાવવા તૈયાર થયો.

હરિયો શેઠના પુત્રને તેની વળગી ગએલી ડોકે દળવેા દાથ દેરવવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે ડોક જરા દબાવા પણ્ય

માંડી ; એટલે દર્દી જૂમ પાડવા લાગ્યો. હરિદાસે દુર્વાસાના ક્રોધને જાણે અંતરમાં દાખલ કર્યો હોય, તેવો ભાવ દર્શાવ્યો અને એકદમ ઉઠીને પેલું સળગતું લાકડું, બટ્ટીમાંથી ખેંચી કહાડી, હરિદાસે દર્દીની ડોકની છેક લગેલગ એવા ગુસ્સા ને ગુસ્સાથી ધકુ, કે કાષ્ટાગ્નિનો તાપ સહન ન થતાં દર્દીએ ડોકને જોરથી ખીજી બાજુ મરડી દીધી. એક કહાંકા થયો ને હાડકું બેસી જવાની સાથે કેસ આખાદ સુધરી ગયો ! શેઠનાં વચન મિથ્યા થાય ? શેઠે તો સવાસો રૂપિયા ઉપરાંત થોડોક સિરપાવ આપીને હરિદાસને વિદાય કર્યો.

આમ ઉંટવૈદાનો પ્રભાવ આસ્તેકદમ વધતો ગયો. પણ ચડતી પછી પડતીના કુદરતી ક્રમ પ્રમાણે તેની વહુને કસુવાવડ થઇ અને મરણ પામી; એટલે હરિયો પોતાને અધોગતિમાં પડતો હોય એમ માનવા લાગ્યો. છતાં હિંમત તો ન જ હાર્યો. નવું બેઝ પરણવા માટે તેને તાલાવેલી થવા માંડી, અને બેવડા વેગથી તેણે કામ કરવા માંડ્યું. પ્રોતે “ સળહી બન્દરકે બચપારી ” હોય, તેમ દરેક જનના દર્દની દવા, આંખો મીંચીને આપવા માંડી. દાખલા તરીકે વિદ્યાર્થીઓ આવીને શુદ્ધિવર્ધક ઔષધ માગે, તો વાટેલા અક્ષલકરાનાં પડીકાં દબને દસમણા દામ મેળવી લે. ખસના દર્દીને બરફ નાખેલું શીતળ પાણુ રંગવાળું પાણી સીસીમાં

ભરી આપે ને “ તાઢા પાણીએ ખસ જાય ” એ કહેવતમાં શ્રદ્ધા રાખી, તે પાણીવડે ખસવાળો ભાગ ધોતા રહેવાની સજાહ આપે. ખહેરા માણસોને સાંભળતા કરવા ટોપદં ને મરી સાથે કાઢા જેખી માત્રા તરીકે બાજરીના આટાનાં પડીકાં આપે અને “ મૂડયો ગોસાંધ અને વાટયું ચોસડ ” ઝોળખાય નહિ, એ નિયમ પ્રમાણે શ્રદ્ધાળુ દર્દીઓ મ્હોં માગ્યા દામ દઈ જાય. એમ કહેવામાં આવે છે, કે જો દરત સાફ આવતો હોય, તો ઘણા રોગ થતા બચે, અથવા રોગને નિર્મૂળ કરવા સાર રેચની ખાસ જરૂર છે. હરિયો એ નિયમને વળગી રહીને મરડાથી માંડીને સંચકલ્પીથી પીડાતા દર્દીઓને સખ્તમાં સખ્ત રેચની ગોળીઓ આપતાં સંકોચાતો નહિ !

કેટલાક દર્દીઓને કુદરતી રીતે આરામ થઈ જતો; તો કેટલાક જણ આવા ઉંઠવૈઘાથી વધારેય પીડાતા; પણ શી પેટીમાં પડયા પછી હરિયાને તેની શી તમા ?

પરંતુ હરિયો હદમાં ન રહ્યો તેથી ‘ લોભે લક્ષણ ’ ઉદ્યાત્રં પડવાનો પ્રસંગેય આવી પહોંચ્યો.

હકીકત એમ બની કે ગામમાં એક તાલેવાન ગૃહસ્થને પત્ને પાકું નીકળેલું; ને પગલું હાડકું સડતું હતું. હરિયાએ તે મટાડી દેવાનું બીકું ઝડપ્યું. પ્રથમ તો તેણે એ દર્દીના

બળતા નામથી કુવાડનું પાતું પમે બાંધવા માંડ્યું, પરંતુ તેથી તો દર્દમાં એકદમ વધારો થયો ને રસી તથા પદ્ધતિ ને વધારે વહેવા માંડ્યું. હરિયાને લાગ્યું. કે નરતર મૂક્યા વિના નહિ ચાલે. હરિયાએ પોતાની પાસે વાળંદની દુકાન વેળાનાં જે કાંઈ હથિયાર હતાં, તે વડે, કલોરોદોર્મ સુંવાડ્યા સિવાય જ છરી મૂકી દીધી અને તે એવી તો ધારવાળી હતી. કે ઠેઠ ધારી નસ સુધી પહોંચી ગઈ, લોહીની તો શેડયો જ ફૂટે ! દર્દી બેહોશ બની ગયો. તેને ખાટલામાં નાખીને ઘેર આણ્યો. પણ ધનુર્વા ધાયો ને બીજે દિવસે તો હમેશને માટે એ જીવલેલું દર્દીમાંથી આરામ મેળવવા સારું સ્વધામ પહોંચી ગયો.

એ તાલેવાન ગૃહસ્થ, ચાણુદેવડીના કારભારીનો નિ-કટનો સગો હતો. કોઈ ઉંટવૈઘના હાથે સગાનું મરણ થયેલું જાણી પોતે નવાગામ જઈ ચડ્યો. કારભારી એટલે દોર દમામ ને કરપ માટે તો કહેવું જ શું ? હરિદાસને ચોરે બોલાવવામાં આવ્યો. થયરતે ચરણે હરિદાસ ચોરામાં દાખલ થયો અને કારભારીએ હરિયા વાળંદને-પોતાના જૂના 'ધરાકને-દોઢો ! હરિયાના તો હોંશકોશ ઉડી ગયા. ઉંટવૈઘ અન્દર દાખલ થતાં જ સહસા કારભારીથી બોલાઈ જવાયું, કે " તું તે વેદ છે કે હજમ ? મારીને સત્યાનાથ વાળી નાખ્યું ! "

હરિયો એવું સમજ્યો કે કારભારી સાહેબે પોતાને, પોતાના જૂના અવતારમાં જ ઝોળખી લીધો છે, એટલે હવે અચાવ કરીને છટકી શકાય એમ નથી-તેથી તેણે ગુન્હો કબૂલ કર્યો ને હરિયા વાળંદ તરીકે ઉઘાડો પડીને તેણે દયા માગી.

“ કારભારી તો છક જ થઈ ગયા. “ હરિયો વાળંદ ! વૈધ તરીકે ! ”

“ હા બાપજી, તમારો જૂનો ઘરાક, મને બચાવો ! ”

“ તેં ઉંટવેંચાથી નિર્દોષ માણસનું ખૂન કર્યું, તે પ્રમાણે મારાથી ન્યાયનું ખૂન નહિ થઈ શકે. તારાપર કામ ચલાવી તને ચોખ્ખો સજા ઠોકાવવી જ પડશે. ”

ત્યાર પછી તેને હાથકડી થઈ. કામ ચાલ્યું. સખ્ત કેદની સજા થઈ. હરિયો વગર બાડાની કોટડીમાં જેલ-મહેલના ખેલ ખેલતાં ખેલતાં હજુય કોઈ કોઈવાર તરંગમુદ્રા ઉઠાવે છે, કે છૂટ્યા પછી પાછું વૈધ બનવું, કે હતા તેવા હજમ જ રહેવું ?

ભાણે ખપતી કન્યા

૧

બપોરે જમ્યા પછી, ત્રણ વાગ્યા સુધી આરામ લઇને શેઠ ઉઠ્યા કે તરત જ તેમની ગાદી પાસે ચઢા, નાસ્તો રજુ થયાં. તેને ઇન્સાફ અપાયો અને પાનસોપારીનેા મુખવાસ થયો. મુખવાસને વાગેળતાં-વાગેળતાં, મૂખ્ય મુનિમે આપેલી ટપાલ વંચાઇ. તે વંચાઇ રહ્યા પછી શેઠ 'ગગાસુ ખાઇને જરા આળસ ખંખેયું'. વખત વિચારીને તે વેળાએ મુખ્ય મુનિમે વાત કરી:-“ ખોડાજીને બે દિવસની રજા જોઇએ છે. ” જવાબમાં, મુનિમ સામે શેઠે કરડી નજર ફેંકી. મુનિમે પ્રશ્નને ઉલટાવ્યો: “ કહે છે કે ગયા વગર નહિ ચાલે; બેઠું મરવા પડયું છે. ”

“તે ઝેનું ગયાથી જીવશે ?” શેડનાં શબ્દતીરથી મુનિમનું અંતર ધવાયું. તેણે નીચું જોયું. શેડ ફરીથી બોલ્યા:—“જાણતા નથી કે શેડાણીને દહાડા છે ? વારે-ધડીએ કામકાજમાં જરૂર પડે. દંહી ઘો ખોડાજીને, કે રજા નહિ મળે.”

મુનિમ વિદાય થયાં. શેડ તકીએ જરા આડા પડવા જતા હતા, એટલામાં મકાનના દરવાજાને ખૂણેથી મોકળે મ્હોડે રડનારનો અવાજ સંભળાયો.

ખાણુપર ખોડાજી ઊભો હતો. મુનિમ માર્શલ માગેલી રજા ન મળી, તેથી હેંધું ભરાઈ આવ્યું તે તે જ રોષ પડેલો.

“કાણુ રડે છે ?” શેડે દમામથી સવાલ કર્યો. ખોડાજી દવામણે મ્હોરે અન્દર આવ્યો. તેણે કરગરતે મુખડે કહી નાખ્યું.—“બાપુ. પૈરીનાં દવાદાર સાર, ચડ્યા પગારમાંથી પાંચેક રૂપિયા દેશો ?”

“જો ખોડા ! રડવા-કરવાના ઢોંગ છોડી દે. જાતોમાતો નોકરી કર. મારી આગળ આવા ફતવા નહિ ચાલે, સમજ્યો ? રૂપિયા પગાર થયે મળશે.” શેડ બોલ્યા..

“ને રજા ?” પવનથી કંપતી કદળી પેઠે ધ્રુજતા દેહે ખોડાજીએ પૂછ્યું.

“ રજા માગતાં લાજ નથી આવતી ? પછી શેઠાણીની તહેનાતમાં કાશ્ય ? ” શેઠે કહ્યું.

ખોડાજીએ બ્રહ્માંડનો નિઃશ્વાસ નાખ્યો. તેના શરીરે પરસેવો વળ્યો. તેને આભ તૂટી પડતું લાગ્યું. છતાંય છેલ્લીવાર સઘળી ધીરજ એકઠી કરીને તેણે કહ્યું:—“ ભેર ગૈરીને અન્ન લીધે અઠવાડિયું થયું. બાપડી મરવા પડી છે. છોડે તરફડતાં હશે. બે દહાડા પછી તરત પાછો આવીશ. અરેરે, મોટા શેઠ હોત તો—”

“ મોટા શેઠ હોત તો ? એટલે તું કહેવા શું માગે છે ? એ તો હવે ગુજરી ગયા. તારે નોકરી મારી કરવી છે કે મોટા શેઠની ? એમની કરવી હોય તો તે ગયા છે ત્યાં તુ ય જા; જો પાછો ! ”

“ માફ કરો, મારા અન્નદાતા ! ” ખોડાજી શેઠને પંખે પડતાં બોલ્યો: “ એટલી દયા કરો ને બે દહાડાની રજા આપો; બાપુ, ધરની ખજર સાંભળીને જીવ પડીકે બંધાયો છે. જીવ ત્યાં, ને બોળિયું અહીં—”

“ મને ખબર છે; આજકાલ કામકાજમાં તારો જીવ જ નથી. સાવ બેદરકાર બની ગયો છે; જા, હવે નકામો ટકટકારો ન કર. રજા નહિ મળે. ” શેઠનું વજ્ર જેવું

કાળજી ન પીગમ્યું. ખોડાજીએ અંતરિયાળ ખુશ્ખા આકાશ નરક દીન દષ્ટિ નાખી. તેના હોઠ ફરક્યા. “ભસા ભગવાન !” થોડીવાર પછી તેણે કહી દીધું:—

“ત્યારે મને પગાર ચૂકવી આપશો ? હું માફ ફેાડી લઈશ.”

સાંભળીને શેઠની નજર શરી. ધનમદના ધેનથી તેમની વાણીમાં ગુસ્સાભર્યો ગુસ્સો ઉતર્યો. તેમણે મુનિમને હાંક મારી દુકમ શરમાવ્યો:—“ખોડાજીનો થાય તે પગાર ચૂકવી આપી આજથી તેને રૂપસદ આપો.” છેલ્લું ફરમાન કરીને શેઠ અન્દરના ખંડમાં ગયા.

છપું એક આંસુ, આંખમાં જ સૂકવી નાખી, પગાર લઈ, ખોડાજીએ જે મકાનમાં રહી વર્ષોપર્યંત વફાદારીથી ચાકરી કરી હતી, તે મકાનને છેલ્લા નમસ્કાર કર્યા ને હમેશને માટે ત્યાંથી તે વિદાય થયો.

૨

ખોડાજી વફાદારીને સોળેસોળ આના શોખાવે, એવો વફાદાર ચાકર હતો. વિશ્વાસુ પણ એટલો જ. મોટા શેઠ સહકુટુંબ જગ્યાએ ગએલા, ત્યારે ઘર અથવા તમામ જોખમ તેને બફાસે સોંપેલું. મોટા શેઠ માટે પેતે મરી ફીટતો.

મેઢા શેઠ મરી ગયા ને સર્વ સત્તા સુન્દર શેઠને મળી. પોતે જમીન-જમીરદાર હતો. તેનો ધીરધારનો ધીકતો ધંધો ધમધાકાર ચાલતો. પેસાવાળાને મિત્રોની કાંઈ ખેટ હોય ? મેઢા શેઠ ગયા એટલે ઉગતી જુવાની ભોગવતો સુન્દર, વિલાસી મિત્રોની સોજતથી કુચ્છન્દમાં પડ્યો ને તેવાં અપલક્ષણોની સાથે જ નીતિ, ધર્મ કે દયા એ શી વસ્તુ છે, તે બૂલ્યો.

આજ તો સુન્દર શેઠ પીસ્તાળીસ વર્ષની ઉંમરના થયા છે. તેમને માથે ધોળા વાળ ઉગ્યા, ત્યારે ભગવાને શેઠને સારો દહાડો દેખાડ્યો.

શેઠની સ્ત્રીનું નામ લક્ષ્મી. લક્ષ્મીને મોટું મોટું પણ સીમંત આવ્યું ને ઘરડે ઘડપણ સુન્દર શેઠનું વાંઝિયા મહેલું ટળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો, એટલે માતેલો સાંઠ આમાયું મહાલતો હોય તેમ સ્વચ્છન્દી શેઠ જમીનથી બે વેંત અદ્ધર ચાલવા લાગ્યા. જે તેમનો મિનજ જળવી જણે નહિ, તે હડધૂત થાય. આજ ખેડાણ હડધૂત થયો.

હડધૂતપણાની તો હદ જ ન હતી. માથે છપ્પનીઓ કાળ ઝુમ્મે ! વર્ષાદ વિના ખેતીવાડીની ખરાબી ! બૂખના દુઃખથી ભોંક કાળનો કેળિયો થાય ! ધાસચારા વિના તરશદી મરતાં મૂઝાં પશુ-પ્રાણીનાં આમડાં ઉતરડી લેવાની

કેવળ ચામડીઆઓની મોસમ બેડી હતી. સિવાય ધરતી દશે દિશાથી ખાવા ધાય ! એવા સંજોગમાં, પોતાની વહાણી વડુ ખાતર ખોડાજીએ નોકરી છોડી. તેણે પોતાની “નવી”ના પ્રાણુને અંજે, આવા હડહડતા કાળમાંય પૈસાને પાડુ માર્યું. મોટા શેઠની હયાતીવાળા મધુર સમય સાથે. હાલના સુંદર શેઠના બેદરકારવાળા જલિમ જમાનાને સંભારતો, નિઃશ્વાસ નાખતો, ઠકળતો ખોડાજી પોતાના વતનની વાટ વટાવતો હતો.

૩

આધેથી પોતાની જીર્ણુ જુપડી જોઇને, ખોડાજીના પગ થાકેલા છતાં જલ્દી ઉપડવા લાગ્યા. દરેદરથી કાઢ બરથરી એકતારાથી જે ભજન લલકારતો હતો, તેનાથી તેને જરા બળ મળ્યું. એક સાથે બે ક્રિયાઓ થતી. ઝપાટાબંધ ધરબેગ થવા સાથે પોતે ઉતાવળો ચાલતો. અને ચાલતાં ચાલતાં પેલા બરથરીનું ભજન કાન માંડીને સાંભળતો. તેણે છેલ્લું જ ચરણ સાંભળ્યું:—

“હુખીના હુખની કથા, સુખી શું સમજ શકે ?”

અને “ખરૂં કહ્યું બાપુ !” એટલા શબ્દો સહસા જ તેના મુખમાંથી નીકળી ગયા.

હકીકત ખોટી નહતી. માટીથી ચણાયેલી ચાર દિવાલોની મધ્યમાં, દીવેલના કોડિયામાં જે ઝીણો દીવો બળી રહ્યો હતો, તેનો મોગરો ખંખેરવાને પણ એ ગરીબત્રી ઝૂંપડે કોઈ સશક્ત નહતું; કે એ દુઃખમાં દિલાસો હઈ શકે એવોય કોઈ ખૂટવાન પ્રભુભક્ત નહતો.

બૂખના દુઃખથી ટળવળતાં ફૂલ સરખાં એ કુમળાં બાળકો, જળ વિખૂટી માછલી પેડે, છેક હમણાં જ તરફડીઆં મારતાં મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડ્યાં હતાં. બાળુપર એક આઘેડ સ્ત્રી માંદગીને ઝિજાને સાવ શિથિલ ગાત્રોએ પડી હતી, ને તેના વક્ત્રસ્થળપર દયા, કરુણા ને વાત્સલ્ય વાંચતા એ સુકોમળ હાથ, એક આઠેક વર્ષની છોકરીના પડેલા હતા. છોકરી વારંવાર તેની જનેતાના પામર મુખડા તરફ જોયા કરતી. જોઈ જોઈને દૂસકાં બરતી ને કદી કદી રોઈ પડતી. એ નિરાશ્રિત કન્યાને છાની રાખનાર કોઈ જ ન મળે! દીવાનું દીવેલ ખૂટ્યું ને ‘બા-મા’ કહીને આપડીનું મોં દુઃખ્યું; પણ બા હોય ત્યારે બોલેને? બાની નહોતી નાડી ચાલતી, નહોતું હૃદય ધડકતું; બાનો પ્રાણ પણ પેલાં બન્ને કુમળાં બાળકો સાથે, હપ્પનિયો કાળ ન પડે એવી દેવભૂમિ તરફ ઉડી ગયો હતો.

તેનો છેલ્લો શ્વાસ, ખોડાજીના સ્મરણ સાથે જ છૂટ્યો; પણ કિસ્મત! કિસ્મતે ખોડાજીનો બેટો ન જ કરાવ્યો.

ખોડાજી મોડો પડ્યો. નોકરીપરથી ફારેગ થઈને તે પાછો શર્યો, તે પહેલાં તો ચનાર થઈ ચૂક્યું હતું.

ખોડાજીની સ્થિતિ “ દુકાળમાં અધિક માસ ” જેવી હતી. હપ્તનિયો : તેમાં નોકરી ગઈ : દિવાસાના બે શબ્દો વડે ધરવાળીથી કકળતી આંતરડી જરા ઠરશે, એટલી ઝાંખી આસાના જોરે તે ધર બણી ધસડાયો : પણ ધરને તેણે સ્મશાન બનેલું દીધું. તેના ચિત્તમાં ચ્હે ખડકાં. કૂલ સરખાં બે આળદો ને સ્ત્રી જેવી સ્ત્રી ગઈ! ખોડાજીએ હેયું ને માથું ફૂટ્યું. રડી રડીને આંખો ગતી કરી. કાણ કહે કે જાના રહો ? અધે જ કાગવાસ હતું.

“ બલા ભગવાન ! ” “ દુઃખે સાંભરે રામ ” એ ન્યાયે ખોડાજીએ નજરને નબોમંડળ બણી ફેંકી અને આશ્વાસન-સૂચક એક શીતળ લહરી વહી ગઈ.

૪

સુન્દરશેઠને ત્યાંથી ખોડાજી ગયો ને એની જગાએ, તેની જ નાતનો માણસ માથું નોકરીપર ચડ્યો : પણ તે શેઠાણીનું બળે મેલ લઈને આપ્યો હોય તેમ, ખોડાજીના ફારેગ થયા પછી ત્રીજે દિવસે લક્ષ્મીને મરેલો છોકરો ઝોંપડ્યો ને પોતે પણ સુવાવડમાં જ મરી ગયાં !

લોકને મ્હેડે કાંઈ લમામ છે ? પાડોશીઓ એમ માનતા, કે ખોડાજનાં પગલાં ટળ્યાં તે સાથે લક્ષ્મીને પણ પગ ક્યાં. ઘરરખુ ગૃહિણી ગઈ. વાંઝિયામ્હેંજી ટાળનાર ધુત્ર અવતર્યો—તે મરેલો ! વધારામાં ખાતર પડ્યું ને નયો કિમતી માલ જૂંટાયો.

મુન્દર શેઠને સૌથી વધારે દુઃખ સાલતું હતું પોતાના રંડાપાનું. આટલી વયે કોણ કન્યા દે ? ફરી ન પરણાય તો વશવિવતાર શી રીતે થાય ? ન થાય તો મુઝા પછી નામ ને નામના કેમ કાયમ રહે ? શેઠની મુઝવણનો પાર ન હતો.

ખોડાજની મુઝવણનોય પાર નહતો. રઘોસભો જે કાંઈ પગાર ચૂકવી લાગ્યો હતો, તે વડે મૃત્યુએ જડગામાં ધાલેલ સ્ત્રી અને જે બાળકોનો અગ્નિદાહ થયો અને મરનારનાં નિમિત્તે જે પૈતા પુણ્યદાન પાછળ ખચ્યાં. ખોડાજ એટલું અર્થાનિ પરવાર્યો. હવે તેના ઘરનું તણિયું સાફ થઈ ગયું હતું. ગજવામાં ઝેર ખાવાનોય પૈસો ન મળે. કમાય તો ખાય ! દુકાળગાળા વર્ષમાં નવો નોકર ખસુ કોણ રાખે ? ત્યારે કરતું શું ? મરીબને ઘેર કાંઈ તાંબા-પિત્તળનાં વાસણ હોય છે કે વેચીને દહાડા કહાડાય ? માટીનાં કેળરાં સામું જોઈને ખોડાજની આંખો આંસુભીની થતી. દોહલા દહાડા કેમ કહાડવા એ પ્રશ્ન જીવન-મરણ જોટલાં વિકટ થઈ પડ્યો.

માળામાં ફિલફાર કરતાં પંખીડાં જેવો, એક સમયનો ચુખી સંસાર અને હાલના દાલહવાસ ! ઉભયનો એક સાથે ખવાસ આજીવો ખોડાજી બાણે માંડા જેવો થઇ ગયો. ફૂલ સરખાં બે આજીવો ગયાં ! બયાબિવરણમાં અમૃતવેલ સરખી સી મઠ ! “ વફાદાર નોકર ” ની નોકરી મઠ ! જૂતકાળનાં બયંકર સ્મરણો કરાવતી રહી હતી એક આંકે વર્ષની દીકરી-ફૂલી.

મહેનત-વૈતરું કરીને, દિવસભરમાં જે કાંઈ ચપટી દાણો મળે તે વડે, દુઃખી પિતા, કન્યાની બે ટંકો બાળવી લેતો. એક દહાડો ફૂલીએ પૂછ્યું:-

“ આપુ, મને ખવરાવો છો. પણ તમને તો ખાતી દેખતી નથી ! ”

નિદેપિ પ્રવ્રન સાંમળીને ખોડાજીનું હૃદયું બરાબ આપ્યું. તેણે ખમીર ખમીને, ગળે ઉતરે એવો ઉતર આપ્યો:-

“ એટા, દીકરી ! મારી કાળજી તારે ના કરવી. હું તો ચોટે તબે છું, ત્યાં જાં ખાતો આવું છું. ”

આઠ વર્ષનું ગમરૂ બાળક શું સમજે, કે આપુને લાગત પણ દિવસના કાકા છે !

પણ પ્રખર કિન્હાળામાંય સીતળ લહરી વાય છે ને તપ્ત તનને ટંકે વડે છે; ખોડાજીને તેવો અનુભવ પણ

થયો. એક દિવસ ચણા ફાડી, પાણી પી, કચરીઆમાં ગડાક બરી, ઢાળિયો ઢાળીને ખોડાજી બેઠો હતો ને દુઃખ જૂલાવતી દીકરી તેની સોડયમાં લપ્પાતી લાડગેલ કરતી હતી, તે વખતે, એ જૂખ-દુઃખથી કંટાળેલા ખોડાજીએ, રહાનેથી “ ભગવાન ” આવતા દીધા !

કાઠિયાવાડી ફેટો ! ખગલાતી પાંખ જેવું અંગરખું; કસખી ખેસ-ચેડ-ચેડ ખેલતાં, ચાંચવાળાં પગરખાં; એવા પોપાકમાં સજ્જ થઇને, એક ગૃહસ્થ દીનદીન મેહુત ખોડાજીને ઝુંપડે આવી પહોંચ્યો. તેણે બ્હાલસોયા શબ્દોથી, ને બહુસો પડે એવા બાવથી ખોડાજીને હકીકત સમજાવવા માંડી, કે નડીઆદમાં અનાયાશ્રમ ઉઘડ્યું છે, ત્યાં અનાથ આળકેને ઉછેરાય છે ને પળાય છે; એવાં નિરાધાર આળકેને જે તેમના માખાપની મરજી હોય તો અમે શોધી શોધીને આશ્રમમાં લઇ જઈએ છીએ અને છોકરું મોટું થયે, માખાપ માગે ત્યારે સહીસલામત પાછું સોંપીએ છીએ. સાંભળ્યું કે તમારે એક કન્યા છે. કહો તો કન્યાને આશ્રમમાં રાખું. સરકારે રિસિફ વર્કસ ખોલ્યાં છે, ત્યાં તમે કામે વળગો. ”

ઉપરાંત કામચલાઉ રોજી માટે, ઉદાર ગૃહસ્થે ખોડાજીને ખસેા રૂપિયા બક્ષીસ કર્યાં.

કટોકટીના મુશ્કેલ મામલામાં કેવી અણુધારી મદદ ! ખોડાજીએ અનપ્યના નાથ—હજાર હાથના ધણીને મૂળે આભાર માન્યો. ગૃહસ્થને ભગવાનપ્રેર્યો જકત માન્યો ને ભરાઈ આવતે હૈયે, છોકરીને છાતીએથી છૂટી કરી. સજ્જ નયણે પેલા ગૃહસ્થને, સૂર્યચંદ્રની સામીએ કુત્ર જેની ફૂલી સોંપાઈ. તે વેળાનું છોકરીનું દેવારાડ રૂદન, પથરને પણ ખીગળાવી દે એવું હતું ; ખોડાજીએ વત્સલતાથી ઉભરાતું પોતાનું મીઠું જેવું ચંક હૃદય, સંજોગવશ થઈને વળ્લ જેવું કઠિન કીધું. કન્યાની હાથ-આંગળી પકડી, ખોડાજીને દિલાસાના બે શબ્દો સંભળાવી ગૃહસ્થ ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને તે વખતે પ્રચંડ વટોળિયો વાયો. વટોળિયાનેય વીંધીને, દેખાય ત્યાં સુધી ફૂલીને દૂર દૂર સુધી ખોડાજી જોઈ રહ્યો. આખરે ફૂલી દક્ષિણદાર થઈ ને ખોડાજીને સમસ્ત સૃષ્ટિ સ્મશાનમૂતી લાગવા માંડી.

૪

એ વાતને પાંચ વર્ષનાં વઢાણાં વહી મયાં. છપ્પનિયો તેનાં દુઃખદ સ્મરણો મૂકીને અલોપ થયો ને પછીના વર્ષમાં સર્વત્ર લીલાદ્ધેર હતી. વરસાદ મ્હોં માન્યો વરસતો. સોંધવારી સારી હતી. દમણાં વગી વસંત બેડી હતી, એટલે કુદરતે નવપલ્લવિત નીલમલીલા વાદા સળ્યા હતા. ફૂલડેફૂલડે ફેરમ ફેરતી. સૃષ્ટિ રળિયામણી લાગતી. ખેતીવાડીનાં ક્ષેત્રો

હરિયાળાં લાગતાં. બુદ્ધિપુલ કામધના કલરવથી સંસારભરમાં રસકલ્પોલ જન્મતો.

દુકાળ મયો ને સુકાળ થયો ; બધું ખરું, પણ રંડાયલા સુન્દર શેઠ મંડાય નહિ, ત્યાં સુધી તેમને ક્યાંથી એન પડે ? સુન્દર શેઠ જાણતા હતા કે નાતમાં કન્યાઓના કાળ છે; તે કેમ ટળે ? કન્યા મળ્યા વગર શેઠના જીવનમાં વસંત શી રીતે ફેરે ? ત્યારે કન્યાઓના કાળવાળાં સંજોગોમાં પીરતાળીસ વર્ષના બીજવરને કન્યા પણ કાણ દે ? એટલે આસપાસના દરેક સંજોગનો ક્યાસ કરીને, સુન્દર શેઠ ભાણેખપતી કન્યા આણવાનું નક્કી કર્યું.

સુન્દર શેઠની જાહોજલાલીવાળી પરિસ્થિતિએ પક્કટો ખાધો હતો. એટલે તેમના જૂના દોસ્તદારો પણ હવે પક્કટાઈ મયા હતા. કન્યા આણવાના કામમાં ખરા જીમરથી પોતાનો રહાયક ચનાર કોઈ હોય એવું શેઠને લાગ્યું નહિ. લાયકમાં લીધેલું કાર્ય હરકોઈ ભોગે પાર ઉતારી આપનાર એક ખોડાજી હતો. શેઠને તેની વશાદારી સાંભરી. હવે જ ખોડાજીની ખોટ શેઠને સાલવા લાગી. માધુને ખોડાજીને ગામ મોકલ્યો; પણ વીસે મ્હોડે તે પાછો આવ્યો. તેણે સુન્દર શેઠને સમાચાર કહ્યા, કે ખોડાજીનું ઝુંપકું ખંડિત લાલતમાં, લગભગ જમીનદોસ્ત થઈ પડેલું છે. પડોસીને પૂછતાં એમ કહેવામાં આવ્યું, કે ફક્તે અનાથાશ્રમમાં

મેઠાભા પછી ખોડાજી અહીંથી ક્યાં જતો રહ્યો છે, તેની ખબર નથી !

“ બો શો છે ? ખોડાજી નથી તો હું” એનાથી જાઉં એવો હું ? શેઠસાગ, થાઓ તૈયાર : આપણે બે આખી દુનિયાને પહોંચી વળીશું. ”

માધુએ સુંદર શેઠને હિંમત આપી. સુંદર શેઠ શુભ યોગડિયે બહારગામ ઉપડયા. મદ્રાસબણીથી કન્યા મળે એમ હતું; ત્યાં જઈ આબ્યા. “ વર મોટો ” પડયો. પાછા આબ્યા. દક્ષિણનાં ગામડાં ખૂંદી વળ્યા. પત્નો ન લાગ્યો. હતાશ નહિ થતાં પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી. કાર્કિયાવાડ ઉપડયા : અને પ્રયત્નને શી વસ્તુ અસાધ્ય છે ? સાયલાથી એક મન-ગમતી કન્યાની શોધ લાધી.

અને વસંતઋતુનો સુગન્ધભર્યા શીતળ વાયુ, સુંદર શેઠને હવે હુંશળ લાગવા માંડયો.

૬

સાયલામાં બાણજી નામનો એક શ્રીમાગી વણિક હતો. તેને તેરેક વર્ષની કન્યા હતી. કન્યા પુટડી હતી, સાધારણ લખી-વાચી જાણે એટલી બણેલી હતી ને ધર-કામમાં ચાલાક ને કુશળ હતી. કન્યાને જોઈને સુંદરશેઠનું દિલ ઠપ્પું; એટલે શેઠ અને બાણજી વચ્ચે સોદાની બાંજગડ

ચાલી. બાણજીએ સાદસાર સુણાવી દીધું. “કે કન્યા તો નયેઈ હોશે છે. એને પાળી પોપી, ઉછેરીને મોટી કરતાં કેટલું વેડવું પડ્યું હશે? એ હોરાને પૂરા દસ હજાર કપ્પહાર લઈને જ વટાવવાનો છે.”

“પર ઉધાડું રહેશે તો બધું આવી મળશે. રજાશે ને ખવાશે. આપું રહું કન્યા રતન તો જવા દેવું જ ના.” માધુએ શેઠને સલાહ આપી.

શેઠ સ્વસ્થકાળ વિચાર કયેઈ. વિચારમાં ને વિચારમાં ઘરનો ઝોરડો તપાસ્યો. તળિયું સાફ જણાયું; પશુ જમીન ને દરદાગીના ઠીક ઠીક હતા તે પર શેઠ મદાર બાંધી; દસ હજાર રૂપિયા દઈને શેઠ કન્યા લેવા તૈયાર થયા.

પશુ બાણજી તો એમ સમજતો હતો કે સમાઈ માધુ સાથે થવાની હશે, ને શેઠ તો તેની સાથે આવ્યા હશે; પોતે ખીસ્તાળીસ વર્ષના ખીજવરને કન્યા દેવા નારાજ હતો.

બાણજીએ તક જોઈને તીર છોડ્યું હોય કે અમે તેમ હોય; શેઠ સમય વિચારીને ફેરવી તોળ્યું. હા માં હા બેળવી: “માધુ મારો ભાઈ થાય. તેને વાસ્તે જ હું આવેલો છું.” સુંદર શેઠ બાણજીનું મન મનાવ્યું.

કામચલાઉ વર માધુ દુર્યો, લખ્યાં ચયાં. લગ્ન પતે કે તરત હસહજાર રૂપિયા રોકડા-કલદાર બાણજીને મળે, એવો દસ્તાવેજ થયો અને આ રીતે સસરા-જામાણની નવો સગાઈ બંધાઈ.

અક્ષયવૃત્તિયાને દિવસે લગ્ન દુર્યાં. જપોરે કંસાર ને ઉપર ધી જમી, મુખવાસ લઈ. મેડાપર જરા આરામ લેવા તણે જણ્યું સૂતા. કલાકેક સૂતા પંચી ઉડ્યા ત્યારે બાણજીની વહુએ ચઢા મૂકી. ચાર વાગે ઉપડતી ગાડીમાં સુન્દર શેઠ અને માધુને પાછા ફરવાનું હતું. એટલે વાતો કરવાનો હમે વધુ વખત ન હતો. તેથી છેલ્લી પથ્ય મુદ્દાની વાત બાણજીની વહુએ છેડી: “ જુઓ શેઠ, તમે તો બહુ સમજી શકો એમ છે. નાત રહી બૂંડી અને નિંદાખોર નાત ફાલનું બહુ થતું સાંખી શકતી નથી. તમે તો ઘેર જઈને નિરાંતે બેસશો; પણ પરએકાદમાં કન્યા કહાડીએ છીએ, તેથી નાત અમને તો ફાલી આવતી. ”

“ વાત તો ખરી છે. ” બાણજીએ ટાપસી પૂરી.
“ જો હરકત ન હોય, તો લગ્ન ઠાકોરમાં રાખીએ. ”

સુન્દર શેઠને એમાં વાંધો ન જણાયો. લગ્નની તિથિ અક્ષયવૃત્તિયાની ને સ્વજી ઠાકોર: હસહજાર રૂપિયા ત્યાં લેતા આવવાના: ખાસ ધામધૂમ કરી જ નહિ. ગોર

ભાણુજીનો હાગર રહે; તે વર-કન્યાને પરણાવી દે. એટલું ચોક્કસ થયું ને શેઠ-નોકર વિદાય થયા-જે વખતે, તેમની પછવાડે ભાણુજીએ બેદી અટકાવથી દિગ્મંતને ગળવી મૂકી.

૭

વાગતું વાગતું તોરણે આગ્યું. અક્ષયતૃતિયા એટલે અનિરુદ્ધનાં ઉધા સાથે થએલાં લગ્નનો યાદગાર દિવસ. તે દિવસે ડાંકારના રામગામમાં મંબીરતાભરી, ધીમી ધામધૂમ ચાલી રહી હતી. અનિરુદ્ધે પુરુષાર્થવડે એખાને અપનાવી હતી. સુંદર શેઠને એવાં પરાક્રમની જરૂર ન હતી. દામ દીધા એટલે પરણેતર પતી ગયું.

લગ્ન પવિત્ર દેા કે નાપાક; વર મરેા કે કન્યા; ગોરતું તરભાણું ભરાય એટલે પત્યું. અન્યક્ષેત્રે કૃતૈ પાર્ષ્વ તીર્થક્ષેત્રે વિનશ્યતિ। શ્લોકના એ પહેલા જ ચરણના દિમાયતી ગોરે “સમય વર્તે સાવધાન” થઈને, “વર કન્યા સાવધાન” કીધાં. સુંદર શેઠને બદલે બાહુતી વર તરીકે માધુવેરે કન્યા વરી, અને શેઠે હવે હા.....શ કહીને નિરાંતનેા શ્વાસ લીધો.

ભાણુજીને દસે હાગર રૂપિયા ભરપાઇ થયા. ડાકોરથી ચાર વાગે ગાડી કપડતી હતી. સમયસર સૌ રોક્ષનપર જવા સજ્જ થયા. ત્યારે કન્યાને વળાવવાનું સુદર્ત પ્રજાયું.

એરે દીપણું કઢાડ્યું. બારીકાઈથી જોયું. જોઈને ગંભીરપણે કહ્યું: ગુરૂવારે સામેા કાળ છે: ને આવતી કાલથી પંચક ખેસે છે. પંચક ઉતર્યા પછી જ કન્યા સાસરે જઈ રહે. ”

“ હશે; પાંચ દિવસ તો પલકારામાં પસાર થશે. ” બાણજીએ સમજણ પાડી. સુંદર શેઠે મન વાળ્યું. સૌ સ્ટેશનપર ગયા. ગાડી ઉપડવાની તૈયારી હતી. ટીકીટો લઈને એકા ને તરત જ ગાડી ઉપડી. આણુંદથી ગાડી બદલાતી હતી. આણુંદ આવ્યું. સુંદર શેઠ ને માધુ, “ જે ગોપાળ ” કહી, બાણજીથી છૂટા પડી, ખીજી ગાડીમાં ચડી એકા. હરખ તો માય નહિ !

બાણજીવાળી ગાડી ઉપડતી હતી—બિહસલ થઈ, ગાડીએ જરા ગતિ કરી, રહેજ વેગ વધતો હતો, એટલામાં ૧ લેટફોર્મ પર કારમી ચીસ સંભળાઈ. બાણજીવાળા ડગામાં એ ચીસ પાડનારનાં એ ચહુ કેટલીયવાર સૂધી ઠરી રહ્યાં, પણ પ્રવૃત્તિમસ્ત જમાનામાં, ગાડીના ધમધમાટમાં, એ કારમી ચીસેય ક્યાંય હવા સાથે મિલય થઈ મઈ.

૮

“ નાહી ઘોઈને ” પરણવા ગએલા સુંદર શેઠ ઘરબેઠા થયા ને વચર ખર્યે માધુએ લગ્નનો લ્હાવો લીધો. પાસ્તાળીસ વર્ષે સુંદર શેઠના ફરી પરણવાની વાત ઉઘાડી પડી ને લોકોને એ જ એક ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો.

પરણીને પાછા ફર્યા પછી ત્રીજે દિવસે સુન્દર શેઠને ત્યાં પત્ર આવ્યો. તે બાણુજીને હાથે લખાયેલો હતો. “ પંચક ઉતરે કે તરત કન્યાને તેડવા મોકલશો ” એવું લખ્યું હતું, એ આશાએ, છાતીના વધતા જતા ધમકારા સાથે પરખીડીકે ફોડ્યું, અને વાચીને શેઠ ઠંડાગાર થઈ ગયા ! તેમાં લખ્યું હતું કે : “ કન્યાની માએ તેની આકરી બાધાની વાત મને હમણાં જ કરી. ત્રીજી પગે લગાડી આવ્યા વગર દીકરીને સાસરે વળાવીએ તો દેવનું કુડું પડે : શું કરીએ ? ગૈરાં બહુ બેઠેમી હોય છે. હરો, શીકર કરશો નહિ. આજે જ અમે ત્રણે જણ ત્રીજી જાહેર છીએ. પછી પહોંચ્યાનો કુશળપત્ર લખીશું. ”

“ ડીક બાઈ,” લખણે હાથ દઈ, આટલા ઉદ્દગાર સાથે સુન્દર શેઠ શાંત થયા. ત્રીજીથી પત્ર આવ્યો. કાર્ડ જ હતું. “ સહીસલામત પહોંચ્યા છીએ અને સાંગના કાંકરોલી જઈશું. ” એટલું જ લખાણ !

કાંકરોલીથી કાગળ આવ્યો. ત્યાંના રાયસાગરનું વર્ણન, ત્રીજીના લાલગામનું વર્ણન, મહાપ્રસાદની મીઠાશ ને સમાસમાનાં દેવનાં દર્શનની લીલા વગેરેથી ખાસ્સા બે નોટખેપર બરાયલા હતા. છેવટ તાગ્ન કલમમાં એક લીંટી લખી હતી કે : “ બેગેબેગા જોકુળ-મથુરા જઈ આવવાનું હરાવ્યું છે. ત્યાંથી વતન તરફ સીધા પાછા ફરશું. ”

ગોકુળ-મથુરાથી છેલ્લો પત્ર મળ્યો. તેમાં સુન્દર શેઠને ઘણાઘણા આગ્રહપૂર્વક બાણજીએ લખ્યું હતું, કે “આજે જ વતન જમીને છીએ. સોમવારે સાયલે આવીને કન્યાને તેડી જશે; પણ એકલા નહિ આવતા. બેચાર સગા-બહાણને લેતા આવજો. એક દહાડો આનન્દ કરીશું. જત્રાએથી આવીએ છીએ વાસ્તે કીર્તન કરાવવાનાં છે. એન્છવ થશે ને હાકોરજીને મહાપ્રસાદ ધરાવવા નિમિત્તે અલ્લભોજન થનાર છે.”

હવે જ સુન્દર શેઠના જીવમાં જીવ અબ્યો. સોમવારે પહેલી માડીમાં માધુ ઉપરાંત પોતાના જૂના દોસ્તદારોમાંથી પાંચેક જણને તેડી પોતે સાયલા જવા ઉપડયા. રસ્તાના વિનોદનું ને ખર્ચનું તો પૂછે જ મા! સુન્દર શેઠનાં (કે માધુનાં?) નવાં શેઠાણી આણે આવવાનાં હતાં ને?

સાજનિયું સાયલા પહોંચ્યું. ઘણી તપાસ કરી, પણ સ્તેશનપર કોઈને રહામા આવેલા ન દીઠા. “ચૂકી ગયા હશે.” કહી મન વાળ્યું.

બાણજી જે ગલીમાં રહેતો હતો, તે સ્થળે સૌ આવી પહોંચ્યા. ઘર ઉધાડું જ હતું. આંગણમાં એક યાજ્ઞક રમતું હતું ને હિંચકાપર, સોનેરી ક્રેષ્મવાળાં અસ્થાં ચકાવી, પગને જૂલતા રાખી, હાથમાં કોનિકલ લઇ તેને

ધ્યાનપૂર્વકે વાચતો કાંઈ અધિકારી જેવો બેઠો હતો. “મહેમાન હશે” એમ સમજીને સુન્દર શેઠે, માથું નમ્રાવ-પણાના અધિકાર પૂર્વકે આગળ કર્યો. માથું ઉમરો એળાંગી અન્દર દાખલ થયો. પછવાડે બીજા પણ જતા હતા, એટલામાં પેલા અધિકારીની, આ સાબનિયા તરફ નજર પડી: “ક્યાંથી આવો છો? કાણુ છો? શું છે આટલા વધાને?” “મહેમાન”નાં ઉપરાછાપરી, એટલામટાં ત્રણ શબ્દતીર છૂટતાની સાથે જ સાબનમંડળ, આગળ વધતાં થંભી ગયું.

“બાણુજીબાઈ ક્યાં છે?” સુન્દર શેઠે ઠીલા થતા ધોતરને જરા સખ્ત કરી, કાળજીને કઠિન બનાવીને પૂછ્યું.

“કાણુ, જૂનો બાહુઆત? એ તો ખાલી કરીને ક્યાંય ચાલ્યો ગયો છે!”

અધિકારીનો આવો સાવ સાદો કિતર, આજમાંથી તૂટી પડતી વીજળી જેવા અનુભવતા, ભેવાયલાં મ્હોં સાથે સાયલાથી સૌ પાછા ફર્યા.

૬

ફોજદારી બદાલતમાં આજ વિશ્વાસઘાતની ફરિયાદનો મુકદ્દમે ચાલતો હતો. એટલા માણુસો હતા, કે ઊભા રહેવાની જગ્યા ન હતી.

છપી પોલિસ ખાતાનો ઇન્સ્પેક્ટર, મેજસ્ટ્રેટને મુકદ્દમાની વિગતો સમજાવતો હતો. શરૂઆતનો સંઘર્ષો વૃત્તાન્ત સંબળાવ્યા પછી તેણે જણાવ્યું:—“પરીણિત કન્યાને તેડવા સારું સુંદર શેઠ સાયલા ગયા, ત્યારે જ બાળ્યુજની ડમાઇ ઉઘાડી પડી. પોતે જાતલું બાલું બતાવી, સાયલા છોડીને અમળણ્યા સ્થળે જઈ વસેલો. તીર્થસ્થળોને નામે સુંદર શેઠપર જે પત્રો આવેલા, તે નામદાર સમક્ષ રજુ કરે છું. તેનાપરની ટપાલની જે જે છાપ પડેલી છે, તે કાંઈક અસ્પષ્ટ રીતે વંચાય છે; એમાંનો એક પણ પત્ર, શ્રીજી, કાંકરાણી કે ગોકુળ-મયુરાધી લખાયેલો લાગતો નથી. સુંદર શેઠ એટલો ભોળો ખરા, કે પત્રોપરની છાપ જોવાની તેણે તક લીધેલી નહિ.

“સાયલાથી જ્યારે ખગર મળી, કે બાહુઆત બાળ્યુજ ત્યાંથી અમળણ્યા સ્થળે ઉપડી ગયેલો છે, ત્યારે સુંદર શેઠના હાથ હેઠા પડ્યા, અને પોતાને ત્યાં પાછા આવ્યા પછી એ સંઘર્ષો ‘કેસ’ અમને સંપ્રધે.

“અમે પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રોમાં “કન્યા જોઈએ છે” એ મથાળા હેઠળ આકર્ષક જાહેરાત છપાવી. તે પરથી સિદ્ધપુરના કાનજીભાઈ નામના ગૃહસ્થે ખાનગી પત્રચરહાર કર્યો. તેની દરેક શરત અમે સ્વીકારી અને

કન્યાનો ફાટો માગ્યો. તે મળ્યો, તે જ દિવસે પોલિસ દુકડી સાથે અમે સિદ્ધપુર જઈ ચઢ્યા. આ નવ સેવકે શુદ્ધ ગુજરાતી વાણીઆનો પોષાક પહેર્યો હતો ને વર તરીકે વીસ વર્ષના એક નવ-યુવકને લીધો હતો. પોલિસને આસપાસ ફરતી ગામી હતી. સિદ્ધપુરમાં કાનજીભાઈનું મકાન શોધી કઢાડયું. મળ્યા. વરને જોઈ કાનજીભાઈનું કાળજીનું ડયું ને કન્યાને જોઈને—

આ વાક્ય બોલાતું હતું તે વખતે આખી અદાલતમાં હસાહસ થઈ રહી. ઇન્સ્પેક્ટરે આમળ ચલાવ્યું:—

“લાગતું જ લગ્ન ફરમાયું. કન્યાનો સોદો સાત હજારમાં થયો હતો. સાતેય હજારની સાત નોટો કાનજી ભાઈને, લગ્ન પહેલાં જ ગણી આપી. એટલે તેમને ફાટો ટાટો થયો. લગ્ન માટે ડાકિરનું સ્થળ પસંદ થએલું : એટલે અમે ડાકિર જવા ઉપડ્યા. વચમાં જ અમદાવાદ આવે છે. અમદાવાદ ગાડી બદલવા અમે ઉતર્યા કે તરત પોલિસ પાટિએ કાનજી ઉઠે, ગતેતામાં રહેલા આ બાણજીને હાથકડી કરી.

જે ફાટો મને મળેલો, તે પણ રજુ કરું છું. બાણજીને પડખે ખડી રહેલી કન્યાનો જ એ ફાટો છે, એવી નામદારને આતરી થયા સિવાય નહિ રહે.

“હાથલો સુંદર શેઠ હાજર થઈ સહે એવી સ્થિતિમાં નહિ હોવાથી—”

“કેમ ?” મેજસ્ટ્રેટે પૂછ્યું.

“મરણપથારીએ પડ્યો છે.” ઇન્સ્પેક્ટરે ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું: “દસ દગ્ગર રૂપિયા ગયા ને કન્યા ગઈ, સાથે આગરપર પાણી ફરી વળ્યું, તેથી શેઠના હૃદયને જીવનર આઘાત પહોંચ્યો. તે બિમાર પડ્યો. બીમારીમાંથી ક્ષય લાગ્યું પડ્યો અને ક્ષય જીવલેણ નિવડે એમ લાગે છે. એટલે તેની પથારી આમળ જઈ, જે જુગાની લીધેલી, તે આ સાથે રજુ કરે છું.”

“તપાસપરથી વિશેષ એવી પણ ખાતરી થઈ, કે જે સ્ત્રીને પોતાની વહુ તરીકે ઓળખાવે છે, તે બાણજની પરીણિત સ્ત્રી નથી, પણ રખાત છે અને કન્યાને પૂછતાં એમ માલમ પડ્યું છે કે પોતે કાંઈ ખેડૂતકન્યા છે ને આશ્રમમાં મૂકવાની મિથે બાણજએ તેડું અપહરણ કરેલું.”

“નાણાંની ટંકશાળ ઉઘાડવા ?”

મેજસ્ટ્રેટે બાણજ તરફ નજર કરીને પૂછ્યું.

ઇન્સ્પેક્ટરના બેઠા પછી બાણજને જવાબમાં કાંઈ કહેવું હોય તો—

મેજસ્ટ્રેટ બાણજને ખુલાસો સંભળાવવાની તક આપે તે પહેલાં તો મનમોહન વડીલ, પોતાના ઘર-ચાકર

સાથે અદાલતમાં દાખલ થયા.

—અને તરત જ પેલી કન્યા તે તરફ દોડી ગઇ :
અને “ઓ મારા બાપુ, કસાઈવી મને બચાવો” કહીને
મનમોહન વકીલના આકરની કેટે વળગી પડી.

૧૦

સૈબજી પુરાવાને ધ્યાનમાં લઇ, વિશ્વાસઘાત ઉપરાંત
કન્યાનું અપહરણ કરવાના ડમલ ગુન્હાસર મેજસ્ટ્રેટે
લાણુજીને ત્રણ વર્ષ સખત કેદની સજા ઠોકી.

માધુ એક જ નાતનો હતો, તેથી ખોડાજીની સંમતિથી
ખરી રીતે માધુ સાથે ફૂલીનું થએલું લગ્ન મેજસ્ટ્રેટે
કાયદેસર ઠરાવી કાયમ રાખ્યું.

ત્રણ વર્ષની સખત કેદ ઉપરાંત લાણુજીનો થએલો
પાંચ હજાર રૂપિયાનો દંડ ખોડાજીને બરપાઇ કરવાનું
અદાલતે ફરમાન કર્યું.

ખોડાજીએ પોતાનું શેપ-જીવન, સ્વામીનારાયણ
સમ્પ્રદાયમાં, સાધુ સ્વરૂપે ગાળવાનું ઠરાવી, પોતાને દંડની
મળેલી રકમ કન્યાને કૃત્યાર્પણ કરી.

‘ફૂલી’ હવે ફૂલકુમારી થઇ ને ‘માધુ’ મધુકરને નામે
ઓળખાતો થયો.

સંસારત્યાગ પૂર્વે પોતાના જૂના શેઠને સલામ કરી આવવા, ખોડાજીનું ખાનદાન દિલ તલ્લી રહ્યું. મધુકર, ફૂલકુમારી ને ખોડાજી ત્રણેય સુન્દર શેઠને ત્યાં ગયાં.

ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં વાતચીત થઇ.

અચાનક અદાલતમાં ખોડાજી એક વકીલ સાથે શી રીતે આવી ચડ્યો એ જાણવાની જાણા જમાઇ અને પુત્રીને એકસાથે ક્યારની થએલી. ખોડાજીએ ખુલાસો કર્યો. સુન્દર શેઠને ત્યાંથી કારેગ થયા પછી બાજીજી કેવી રીતે કન્યાને ઉપાડી ગયો તે સઘળું કહ્યા પછી તેણે બાકીનો જતાન્ત સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે સમજાવ્યો:—“ફૂલીને લઇ ગયા પછી મને ધરીવાર ગોઠતું નહિ. અકવાડિયું તો વલોપાતમાં કહાડયું. ધંડી ના રહેવાયું. નડીઆદ ગયો. આશ્રમમાં તળપીજ કરી. દગો જણાયો ને ત્યારથી ગાંઠા જેવો થઇ ગયો. એ જ વખતે, મારી સાથે અદાલતમાં આવેલા મનમોહન વકીલ, આશ્રમની મુલાકાતે આવેલા સંતાન-વત્સલતા જોઇ તેમને મારી દયા આવી. હરકોઇ પ્રયત્ને ફૂલીનો ભેટો કરાવી આપવાનું કહી તે દયાળુ સજ્જનને મને પાંખમાં લીધા. ઘરકામ ખાતે તેમને ત્યાં હું નોડર રહ્યો. વકીલ સાહેબે વર્તમાનપત્રોમાં જાહેરખબર વાચી; પ્રયાસ-તપાસ તો ચાલુ જ હતી. દરમિયાન વકીલ

સાથે હું એકવાર આજુબંધ મએલો ; ફૂલીને લમને કોઈને ગાડીમાં બેઠેલા મેં દીઠા, પણ ગાડી ઉપડી ગઈ, ને બરાબર ચોકસાઈ ન થઈ શકી. વકીલસાહેબને મેં વાત કરી. તેમણે કેવીએ તજવીજ ચલાવી, કે આખરે ખરી બાળ લાધી, ને સુદતને દિવસે મને અદાલતમાં તેડી આણી મારી વહાલી દીકરીનો બેઠો કરાવ્યો. ”

“ ભગવાન એમનું ભણું કરે. ” વણેના મુખમાંથી, વકીલ માટે આશીર્વાદનો ઉદ્દગાર નીકળ્યો.

વાતોમાં રસ્તો જણાયો નહિ. સુન્દર શેઠનું મકાન આવી પહોંચ્યું : પણ તેઓના મેળાપ સુધી શેઠનો જીવ થોભેલો નહિ. સુન્દર શેઠનો છેલ્લો શ્વાસ કલાક પહેલાં નીકળી ગયો હતો.

સુન્દરશેઠને ખોરી બાળવામાં આવ્યા. તેમના અવસાન માટે ધરતી માતાએ આંસુનું એક પણ બિન્દુ પાણું નહિ. દલસ્વતાં પંખીડાંએ શોક પાળ્યો નહિ. પ્રકુલ ફુલડાંનાં વદન વીલાયાં નહિ. કોઈ કવિએ કરુણપ્રશસ્તિ રચી ના. કુદરત પોતાના નિયમીત ક્રમે પસાર થાય છે.

આળવિનોદ

ગામમાં જીવરામ મહેતાની વાહવાહ બહુ બોલાતી. મહેતાજી બહુ હુશિયાર ! બહુતા વિદ્યાર્થીઓ પણ બડા ચમરાક-પોપટ જેવા !

એ ગામડી નિશાળનાં વખાણુ થતાં સાંભળીને એક દહાડો ત્યાં જવાનું મને મન થયું. હું મથો ત્યારે મહેતાજી વિદ્યાર્થીઓને પાઠ બજાવવાની તૈયારીમાં હતા.

મહેતાજી:—ગઇકાલનો પાઠ ક્યાંથી અધૂરો છે, ચિમન બોલે.

ચિમન:—અહીંથી, સાહેબ ! (ચિમને ચોપડી ઉઘાડીને બતાવ્યું.)

મહેતાજી (ચીડાઇને):—બોલ્યા: “અહીંથી, સાહેબ ! ” પૈસાનો અક્કલગરો લાવીને ખા કે અક્કલ આવે. હું એમ પૂછું છું કે ગઇકાલનો પાઠ કયા વિષયથી બાકી રહ્યો છે ? (મહેતાજીએ ચિમનના નાંબરથી અનુક્રમે આંગળી ફેરવવા માંડી. તે ફરતી ફરતી ચન્દુના નાંબર સુધી આવી, એટલે ચન્દુ બોલી ઉઠ્યો)

ચન્દુ:—સાહેબ ‘ વિષય ’ એટલે ?

મહેતાજી (દીવેલ પીધા જેવું મ્હોં કરીને):—

કપાળ તારે (ચન્દુ ચાલાક હતો તેણે તરત જ પોતાની નોટમાં લખી લીધું:—“ વિષય એટલે કપાળ તારે. ”

મહેતાજીએ આખા વર્ગમાં પોતાના જમણા હાથની અંગુઠા પાસેની આંગળી ફેરવી, પણ પાઠ ક્યાંથી અધૂરો છે, તે કાઠ પણ વિદ્યાર્થી કહી શક્યો ના. થાકીને મહેતાજીએ બધા સામે કરડી નજર કરીને કહ્યું):— સાંભળો, ગઠકાએ આપણે વખત સમ્યક્ની વિચાર કરતા હતા, પાઠ ત્યાંથી અધૂરો છે; કેમ કનુ ?

કનુ:—(પોતાની બેઠક પર સાવધ થઈને) :— સાહેબ !

મહેતાજી (ગુસ્સાના આવેશમાં):—મુઆ તારા સાહેબ; પૂછું છું શું ને બોલે છે શું ? મૂરખ જેવો ! ! ચાલો, બધા ધ્યાન રાખે હવે પૂછું તેનો જવાબ આપો. આપણો પાઠ ' વખત 'ના વિચારથી બાકી છે. બોલો; વખત કેવો છે ?

“ બહુ બારીક છે, સાહેબ ! ”

(કનુની પછીના નંબરવાળા મનુએ જવાબ આપ્યો. તેને મહેતાજી ઠપકો આપવા જતા હતા, એટલામાં ચિનુએ મહેતાજીને શરિયાદ કરી.)

ચિનુ:—મનુને કેવી કટેવ પડી છે; સાહેબ ? બારીક, જેવા અધરા શબ્દો અમને શી રીતે આવડે ? (મહેતાજીએ તેને ' ચૂપ ' થવા કહ્યું. ચિનુ ચોબીસો પડીને પોતાને નંબરે જઈ બેઠો.)

મહેતાજી:—સાંભળો. હું એમ પૂછું છું, કે 'વખત' ને આપણે શાની ઉપમા આપી શકીએ ? (નંબરના અનુક્રમ

પ્રમાણે મહેતાજીની આંગળી ફરવા માંડી. જવાબ ન મળ્યો ત્યાં સુધી આસ્તે આસ્તે ઉંચી થઇને નખી જતી આંગળી વિદ્યાર્થીઓપર ફરીને પસાર થવા લાગી. ઇકાંતેરમા નંબર-વાળો છોકરો ધનિયો પગને લીચણ આગળથી વાળીને અદુકડો-ટટાર બેસી, માસ્તરની આંગળી પોતાનાપર આવવાની રાહ જોતો હતો. તેનો વારો આવ્યો એટલે તરત જ તેણે જવાબ આપ્યો.)

ધનિયો:—કહું સાહેબ ! વખતને 'વેળા' ની ઉપમા આપી શકાય !

મહેતાજી (કંટાળીને):—ખડુ ડાહ્યો ! બિલકુલ ઠીક ! સાંભળો, વખત અથવા વેળા એ પાણીના રેલાની પેઠે સપાટામાં વહી જાય છે, અથવા વખત વાયુની ગતિ જેવો છે, પંખી પેઠે પલકમાં ઉડી જાય એવો પાંખાળો છે— (એક વિદ્યાર્થીનું ચિત્ત પોતાના દક્ષતરની દોરી બાંધવામાં રોકાએલું જોઈ તેને મહેતાજીએ પૂછ્યું) મેં શું કહ્યું, શકરા ? કેમ ઘેર જવાની તૈયારી થાય છે કે શું ? બોલ, વખત કેના જેવો છે ?

શકરા:—“ વખત કેના જેવો છે ? ”

મહેતાજીએ ગુસ્સાના આવેશમાં આવી જઈ લાગલી જ સોટી સંભાળી અને શકરાની પાસે જઈ તેને બેચાર-પાંચ ફટકાવી દીધી. એટલી ક્રિયા પત્યા પછી પોતે બોલ્યા.

મહેતાજી:—મૂર્ખ નાદાન ! વખત કેના જેવો છે, તે કહેવાનું મૂકીને મારું પૂછેલું વાક્ય બોલે છે ? બોલ, વખત કેવી વસ્તુ છે ?

શકરા (રડતો રડતો જાતિ—અનુભવથી જવાબ આપતાં) :—વખત બહુ સખત વસ્તુ છે સાહેબ ! (પોતાને પડેલાં સોળ આગળ હાથ પાંપાળવા લાગ્યો.)

મહેતાજી :—તદાન ખોટું. ચાલ ઉભો ચા. (શકરા બાંધેલું દંદતર બગલમાં ધાલીને ઉભો થયો, તેથી મહેતાજી ચીડામને બોલ્યા) :—દંદતર લઈને કોણે ઉઠવાનું કહ્યું છે ? મૂકી દે હેઠળ. (શકરાએ દંદતર હેઠળ મૂક્યું) જો, વખત ફાતા જેવો છે, તે મેં હમણાં જ બધાને સમજાવ્યું છે (રત્ના તરફ નજર કરીને) કેમ રત્ના ! સમજાવ આ શકરાને. વખત ફાતા જેવો છે ?

(રત્ના પોતાના નાંજરથી ઉભો થઈને) :—ખરૂં પૂછાવો તો સાહેબ, સાહેબ.....મારો ના તો કહું. (મહેતાજી લગીર હસ્યા ; એટલે રત્નાની ખીક મટી ગઈ, તે બેધડક બોલ્યો) વખત પાંખાળાય નથી ને વાયુના વેગવાળાય નથી ; વખત તો ધીમે.....ધીમે બોધાતી પેડે ચાલનારો છે. આપ અગિયાર વાગ્યાનું બેસન લો છો, પણ કેમેય કર્યો વખત ખૂટતો જ નથી ને ! (રત્નાએ પ્રકાશ પાડ્યો. તેને મહેતાજી કંઈ કહેવા જાય તે પહેલાં જમુ બોલી ઉઠ્યો).

જમુ :—રત્ના ખોટું કહે છે, સાહેબ ! મારા બાપુ કને એકવાર તાપણી આગળ બેઠો હતો, ત્યારે મને શિખામણ દેતાંતા કે જીવાનીમાં વખત લણો જલદી પસાર થઈ જાય છે. (મનથી જ સંતોષ પામતો જમુ બોલીને બેસી ગયો.)

રમુઃ—ખરી વાત છે, સાહેબ ! વખત વામુવેગી છે. રમખોમાં અમે બે...લા ખરીદીએ રમવા નીકળી પડ્યાં છીએ, તોય જોતજોતામાં તો ખાધા વખત થઈ જાય છે !

રત્નોઃ—ત્યારે એ વખત જુદો હશે સાહેબ ! જેમ બીજી વસ્તુઓના પ્રકાર હોય છે, તેમ વખત વખતનાય પ્રકારો હશે નહિ તે ! લખવા આપેલું લેસન, ધર આગળ કરવા એમનાં છીએ, ત્યારે કીડીના પગ જોડેલા વખત પણ એ-છો થતો હોય એમ લાગતું નથી !

મહેતાજીઃ—તમે એમ નહિ સમજો. જુઓ. વખત વિષે પાઠ શરૂ કર્યો કેટલી પળો વીતી હશે, ચિત્તુ ! કહે, તું ચિત્તુઃ—હમણાં જ શરૂ કર્યો છે ને.

મહેતાજીઃ—તું જુલે છે. પાઠ કર કર્યો પૂરી પંદર પળો પસાર થઈ ગઈ. છતાં તમને તે લાગી નહિ; કેમકે તમે સઘળા એ વિષયમાં લીન થઈ ગયા છો--

મહેતાજી વિશેષ બોલવા જાય તે પહેલાં ચન્દુ, જેણે પોતાની નોટમાં “ વિષય એટલે કપાળ તાર ” એ વાક્ય ટપકાવી લીધું હતું, તે બોલી ઉઠ્યો).

ચન્દુઃ—વિષયમાં એટલે શું કપાળમાં લીન થયા છીએ સાહેબ ! કપાળને—મગજને તો આ ભરશિયાળાનો દહાડો, આપે પાઠ શરૂ કર્યો ત્યારથી ઉંઘાળાના ખરા મધ્યાહ્ન જેવા લાગી રહ્યો છે !

(એટલામાં ઘંટ વાગે છે એટલે ડોકરોએને જીટી મળે છે.)

અડાયતામિત્ર

અડાયતામિત્રના માહકને લવાજમ દાખલ કરેલોજની માત્ર એક પાંચ નોટલી જ રકમ આપવાની હોય છે—અર્થાત્ તેણે વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત એ રૂપિયા છે.

અડાયતામિત્ર દ્વારા ખાર મહિને લગભગ પાંચસો પાન નોટલું સર્વોત્કૃષ્ટ વાચન મળે છે.

અડાયતામિત્રના માહકને ચાલુ વર્ષે તો માસિક ઉપગ્રંથ એટલું ખાસ પુસ્તક મળે છે.

અડાયતામિત્ર ખુશામતથી વેગળું રહીને સાચી જ તોતી વિનાશકોએ કહી દે છે.

અડાયતામિત્રમાં કસાયતી કસમથી લખનાર અનુભવી વિદ્વાનોના લેખો છપાય છે.

અડાયતામિત્ર વિશે ગૂંજરાતનાં લગભગ સપ્તમાં સિદ્ધ પત્રોએ અને પ્રતિષ્ઠિત માસિકોએ તેમ જ સમર્થ વિદ્વાનોએ, સાક્ષરોએ અને સમાજસુધારકોએ, સંતોષપ્રદ મત, એકથી વધુવાર વ્યક્ત કરેલો છે.

અડાયતામિત્રના માહક દરદુએ ન થયા હો તો થવા તાક નીચેને શિરનામે પર લખી નામ નોંધાવજો :—

અડાયતામિત્ર કાર્યાલય

અઠાસતામિત્ર ના ગ્રાહકોનાં

વહેંચાયેલાં નિવેધ

—: બેટ-પુસ્તકો :-

૧. ૧

૨. ૨

૩

૪. ૪

૫. ૫

૬. ૬

૭. ૭

—: ખાસનાં :-

૮. ૮

૯. ૯

૧૦. ૧૦

૧૧. ૧૧

